

LÍRA ALAKÚ CSATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

I. Az elmúlt évtized folyamán a Kárpát-medence X–XI. századi leletanyagát tárgyaló dolgozatok lapjain a szerzők mind gyakrabban hivatkoztak egy egyszerű, kisméretű, sokszor igénytelen kidolgozású tárgytypusra. Kétségtelen, hogy a figyelmet *Németh Péter* irányította a líra alakú csatokra, mivel a szabolcsi földvár sáncának átvágásakor napvilágra került kis bronzcsat fontos szerepet kapott az erődítmény építési idejének meghatározásában.¹ Részben a Kárpát-medencében előkerült néhány darab alapján, részint *R. Harhoiu* akkoriban megjelent dolgozata nyomán² a líra alakú csatok használatának időszakát meglehetősen szűk keretek közt húzta meg, a IX–X. század fordulójára, a X. század első harmadára gondolván.

Bakay Kornél hívta fel a figyelmet a Bolsije Tiganiban előkerült példányokhoz való hasonlóságra, a női öv értékes párhuzamait látva bennük. Rámutatott, hogy ez a csattípus a keleti analógiák szerint már a VIII. század végén, IX. század elején megjelent, a X–XI. század folyamán pedig egész Kelet-Európában széles körben elterjedt.³ Hasonlóképpen vélekedett *Fodor István* is, kimutatta, hogy a líra alakú csatokat honfoglaló őseink hagyatékában még a X. század második felében is megtaláljuk.⁴

Legutóbb *Kiss Attila* szentelt nagy figyelmet e bronztárgyaknak, felgyűjtve a Kárpát-medencében található teljes anyagot, valamint számos balkáni, baltikumai és szovjetunióbeli párhuzamot.⁵ Legkorábbi megjelenésüket a volgai bolgárok földjén sejtí, a Kárpát-medencében pedig véleménye szerint a klasszikus honfoglaló leletekkel együtt tűnnek fel.⁶

Amint a fentiekből kitűnik, a líra alakú csatok használatát a honfoglaló magyarok által megszállt területeken a X. századra teszik kutatóink, s funkciójukat övcsatként határozzák meg. A honfoglalás kori leletek kronológiáját áttekintve, napjainkban még meglehetősen sok a bizonytalan pont. Éppen ezért nem lesz talán haszontalan vállalkozás, ha az alábbiakban tüzetes vizsgálat alá vetjük ennek az egyszerű, ám jellegzetes formájú csattípusnak az elterjedési területét, használatának formáit, időtartamát. Az alábbiakban elsősorban a Kárpát-medencében előkerült darabokat kísérjük figyelemmel, de ez a munka természetesen aligha vezetne kielégítő eredményre a külföldi

1. *Németh P.*, 1973. 174–176., 10. kép; *Ua.* A szabolcsi földvár kutatásának hét éve. Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. *Szombathy V.*, Bp. 1983. 234–258.

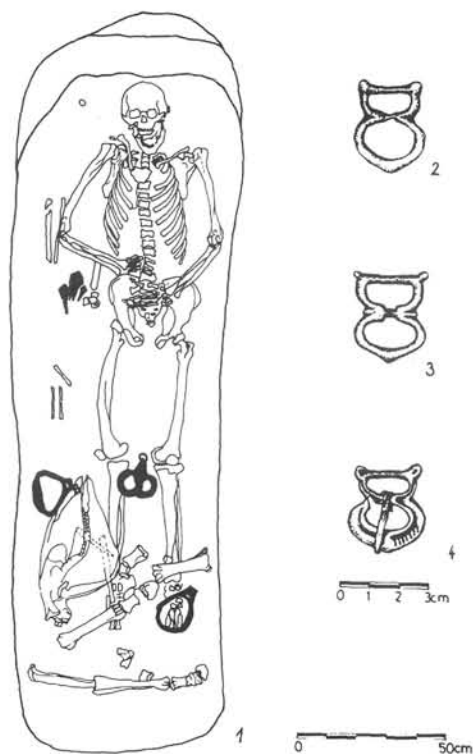
2. *Harhoiu, R.* 1972. 417–425.

3. *Bakay K.*, Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. St. Comit. 6. (1978) 89–90., 148–152., XLI. t. 12., 16.

4. *Fodor I.*, 1981. 152.

5. *Kiss A.*, Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. 171.

6. i. m. 171.

1. kép. 1. X. századi sír Hódmezővásárhely–Nagyszigetről, a ló orrán líra alakú csattal. Líra alakú csatok: 2. Ároktő–Dongóhalom. 3. Hódmezővásárhely–Nagysziget. 4. Hódmezővásárhely–Gorzsza, Kis Pál-tanya

analógiák áttekintése nélkül. Lengyelország, Csehország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia területén az előkerült leletek lehetőleg teljes összegyűjtésére törekedtem. A Szovjetunió földjén napvilágra került óriási mennyiségű anyag minden darabot magában foglaló felgyűjtése szinte kivihetetlen feladat lenne, ezért az ide vonatkozó adatok elsősorban tájékoztató jellegűek. Ennek ellenére segítségükkel viszonylag jól megrajzolható a líra alakú csatok időbeli és térbeli elterjedése a fent leírt hatalmas területen.

II. Vizsgáljuk meg elsőként azt a kérdést, hogy a honfoglalók felszerelésében milyen funkciót töltött be az a tárgy, amelyet szakirodalmunk líra alakú csatnak nevez. Előjáróban annyit jegyeznék meg, hogy ez a csattípus méreteiben nemcsak a Kárpát-medencében, hanem minden területen, ahol előfordul, nagyfokú hasonlóságot mutat. Átlagos hosszúsága az esetek döntő többségében 2,8–3,0 cm, szélessége pedig 2,3–2,5 cm körül van. Körülbelül 1,5 cm széles szíjat lehetett belé fűzni. Bronzból öntötték, legtöbbször vas, néha bronzpeccel.

A magyar szerzők írásaikban vagy nem térnek ki külön e csatok használati formáira, vagy egyértelműen övcsatként írják le őket.⁷ Tegyük hozzá, az esetek döntő többsé-

7. Bakay K., 1978. 148.

2. kép. Hódmezővásárhely–Nagysziget 37. sír, a csat elhelyezkedésének rekonstrukciója

gében joggal. Máiig érvényesek *Kiss Lajos* szavai, aki a Tiszalök–Kisfástanyán napvilágra került lelet kapcsán írja: „Ez tehát olyan csattípus, amelyet nem szegecseltek rá a szíjra, hanem egy hurokkal erősítették rá, és a hurkot szögecseltek egymáshoz.”⁸ Ezt a megállapítást talán csak annyiban szükséges módosítani, hogy a visszahajtott szíjat inkább egymáshoz varrták, tudomásom szerint ugyanis a csatok közelében eddig sehol nem találtak szögecsetet. A Szovjetunió területéről viszont ismerünk olyan leleteket, ahol a szögecseléses módszert alkalmazták: *R. L. Rozenfeldt* ilyen típusú övet mutat be *Poduskinszkojéból*.⁹ A Baltikumban előfordul, hogy a csathoz bronz szíjszorító lemezt szegecseltek, s ehhez illesztették hozzá a szíjat.¹⁰ (7. ábra 8.).

Hogy a líra alakú csat csak női öv tartozéka lett volna,¹¹ könnyen cáfolható mind a hazai¹² mind külföldi példákkal. Még a hivatkozott *Bolsije Tigani* temetőben is megtalálható férfisírban, másutt pedig egyenesen leginkább a férfiakra jellemző.¹³ A Kárpát-medence X–XI. századi leletanyagában igen ritkán fordul elő, hogy líra alakú csat

8. *Kiss L.*, 1933–34. 215–216.

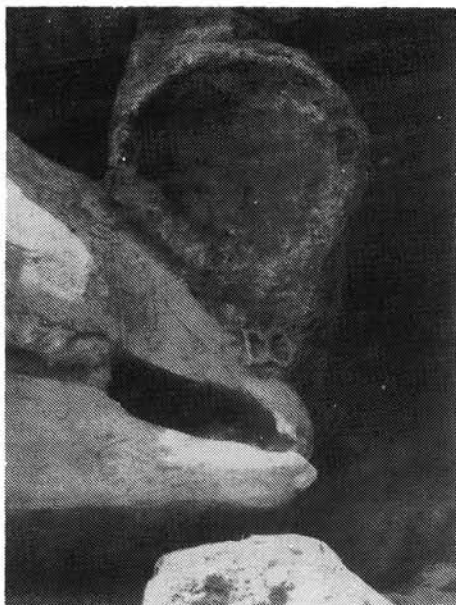
9. *Р. Л. Розенфельдт*, Константиновские и Залесские курганы. СА 1966/4. 204., рис. 1.4, 10.

10. *С. Е. Мугуревич*: Восточная Латвия и соседние земли в 10–13. вв. Рига 1965, 127., риц. 44.7.

11. *Bakay K.*, 1978. 148.

12. L. erre példaként: *Kecel 3. sír: Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch Hung. 21. (1937) 105.; *Gádos 3. sír: Uo.* 103–108.; *Doroszló: Fodor I.*, 1981. 149.

13. *Мажитов* (1981) 37–38., 54., 56–57., 70., 89–91.

3. kép. Hódmezővásárhely–Nagysziget
37. sír, részletfotó

veretekkel díszített övhöz tartozna. Csak a doroszlói,¹⁴ gávai,¹⁵ keceli¹⁶ és Kolozsvár–Zápolya utcai^{16a} példányok sorolhatók ide. Talán közéjük vehetjük a díszes, szép kidolgozású kenézlii csatot is.¹⁷ Nagyjából hasonló a helyzet más területeken is, tehát ehhez a csattípushoz az esetek döntő többségében egyszerű, díszítetlen öv járult. Megemlítendő, hogy a volgai bolgár temetőkben a helyzet éppen fordított: ott a veretekkel gazdagon felszerelt övek a gyakoriak, s ritkaságszámba megy a líra alakú csat teljesen díszítetlen övön¹⁸ (9. ábra 1–2).

Néhány esetben a csatot nem megszokott helyén, a medence környékén találjuk, Hencidán a 22. sírban a lábak végénél feküdt,¹⁹ s ez esetben feltehető, hogy a visszajáró halottól való félelem következtében az elhunyt lábait övével összekötötték. A honfoglaló magyarság körében nem ismeretlen ez a jelenség,²⁰ s a Volga-Káma-vidék VIII–X. századi temetőiben e szokás igen értékes párhuzamait találhatjuk meg. Bolsije Tiganiban a 17. és a

47. sírban érdekes jelenségre figyeltek fel az ásatók. Mindkét esetben ugyanis veretes övvel kötötték át a halott lábát, s az övhöz líra alakú csat tartozott.²¹

Majs-Udvari rétek 576. sírjában a csat szintén szokatlan helyzetben került elő, a nyakcsigolyák alatt.²² Közéleben fenőkő, mellette vaskés feküdt, s talán felvethető, hogy itt a lecsatolt övet fektették az elhunyt mellé. X–XI. századi temetőinkben e szokásnak is többször a nyomára bukkanhatunk, hiszen szép számmal találunk olyan példákat, hogy a szablyát, tegezt, néha az egész övet is lecsatolva helyezték a sírba.²³ A Baskíriában feltárt temetők közül Huszainovó,²⁴ Bekesevó szolgálhat erre példákkal.

14. Fodor I., 1981.

15. Nemeskéry, J.–Éry, K.–Kralovánszky, A.–Harsányi, L. Data to the reconstruction of the populacion of an eleventh century cemetery: Gáva-Market. CranHung. 4. (1961) 1–64. Pl. VII. 2–9.

16. Fettich, N. 1937. 105.

16/a Kovács I., 1942. 89–91.

17. Jósa A., 1914. 305–308. A temető első három sírját, amelyek egyikéből e csat is származik, a találók feldúlták, így a leletek összetartozása bizonytalan. Nem elképzelhetetlen, hogy a díszes líra alakú csat a szíjvéggel, veretekkel, palmattás szíjszorítójú csattal egy övkészletet alkotott.

18. Chalíkova, E. A.–Chalíkov, A. H. Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. Rég. Füz. Ser II. No. 21. (1981) 53–54. Taf. XXXIII. 9. Taf. XIV. 19–25.

19. Fettich N., 1937. 97.

20. Tettamanti S., 1975. 101.

21. Chalíkova, E. A.–Chalíkov, A. H. 1981. Taf. XIV. Taf. XXXIII. Ua.: Halíkova, E. A. 1976. 61–64.

22. Kiss A., 1983. 115.

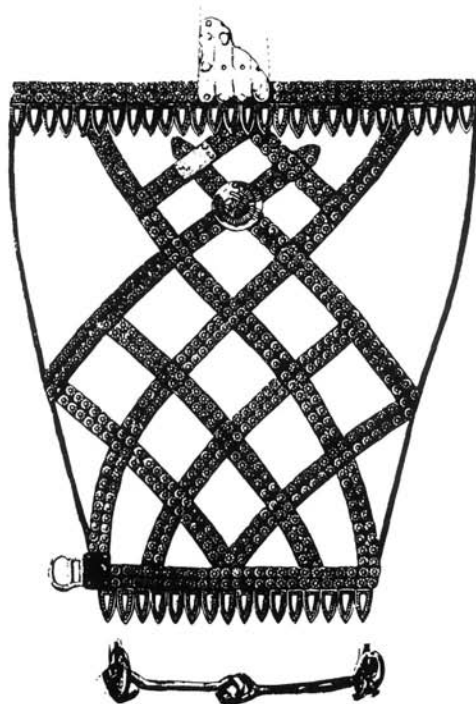
23. Dienes I., 1956. 251. Hasonló esetről ír László Gy., 1976. 80.

24. Мажутов (1981) 54., 63–64., рис. 26.17, рис. 34.11.

Egyes esetekben két csatot is találunk az eltemetett mellett. Ilyen esetekben gondolhatunk arra, hogy – az eddigi feltevésekkel ellentétben – nemcsak övcsatként használták ezt a tárgyat, hanem más funkciót is betölthetett alkalmanként. A kenézli 11. sír esetében még nem lehet egyértelműen meghatározni a líra alakú csat szerepét, mert a sírleírásból nem tűnik ki egyértelműen, hogy a bal bokától 50 cm-re kifelé talált tárgy²⁵ a lószerszámhoz tartozott-e (lábhoz tett lóbőrös temetkezésről van e sír esetében szó), vagy az ugyanitt talált tegezveretekkel van kapcsolatban, és a tegez felfüggesztésében játszott szerepet.

Úgy tűnik, egyértelműbb a helyzet a nevezetes zempléni sír esetében. A feltárás során itt is leltek egy líra alakú csatot, s *Fettich Nándor* egyértelműen a szablya függesztőszíjához tartozónak véli azt.²⁶ Sajnos a csat pontos helye a sírrajzból nem derül ki, és a sírleírás sem egyértelmű.²⁷ A fenti elképzelés mégis helyesnek tűnik. Ezúttal is a külföldi párhuzamokat hívhatjuk segítségül. Természetesen a fegyverzet felfüggesztésében betöltött szerepet csak akkor tudjuk valószínűsíteni, ha a tegez, szablya lecsatolva, esetleg veretekkel díszített függesztőszíjjal kerül elő. Bolsije Tiganiban a 8. (jelképes) sír szablyájának függesztőszíját sűrű veretsorral borították,²⁸ s a végén egy líra alakú csat volt. Már csak azért is feltételezhetjük nyugodtan a fentebb elmondottakat, mert ez esetben – és gyakran más példánál is – előkerült a külön övcsat, amely egyébként ugyancsak líra alakú volt.²⁹ A sesztovici temető 61. kurgánjában a 4. sír halottját szintén a bal vállához fektetett szablyával bocsátották túlvilági útjára, s itt is közvetlenül a szablya mellett feküdt a líra alakú csat.³⁰

A tegez felfüggesztésében játszhatott szerepet a tankejevukai temető 667. és 770. sírjában talált, ugyancsak a fent tárgyalt típusba sorolható egy-egy bronzcsatja is, mindkettő a nyílhegykötegek mellett feküdt.³¹ Egyébként e sírokban is megtalálták deréktáján az övcsatokat, a 770. esetében az is líra alakú volt. Köztudomású, hogy a

4. kép. Birka, 832. sír. Jól megfigyelhető az orrszíjra (jobb oldalt) felerősített líra alakú csat (H. Arbman nyomán)

25. Jóna A., 1914. 317–328.

26. Budinsky-Kricka, V.–Fettich, N. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. (Bratislava 1973.) Abb. 17. 35. „Bronzeschnalle für den Säbeltragriemen.”

27. I. m. 17.

28. Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H. 1981. 18. Abb. 9. Taf. VII.

29. I. m. Taf. VII. 15–16.

30. Блафельд (1977) 150–154., T. 17.14.

31. Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P. Le cimetiére de Tankeevka. In.: Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a Lest. Red. Erdélyi I., StudArch. 6. (1977) Pl. XXI. a. 4., Pl. XXIII. 7. Az elmúlt években feltárt karosi honfoglalás kori temető 14. és 36. sírjában is találtak egy-egy líra alakú csatot, melyek minden bizonnyal a tegez függesztőszíjához tartoztak.

5. kép. Szablya vagy tegez felfüggesztéséhez használt líra alakú csat, Karos-Eperjesszög II. 36. sír

honfoglaló magyar harcos is – a többi nomádhoz hasonlóan – lehetőleg igyekezett minden fegyverét és felszerelési tárgyát az övéhez erősíteni, hogy a karja, felső teste mozgását semmi ne akadályozza. Éppen ezért nem meglepő, hogy esetenként több csat is előfordul egy sírban. Kecelen pl. a 3. sír halottjának övén a nagy líra alakú csat mellett egy kisebb, szíjszorító lemezzel ellátott bronzcsatot is találunk.³² A Kolozsvár–Zápolya utcában feltárt temető első sírjában pedig – a Kárpát-medencében egyedülálló módon – az elhunyt mellett két líra alakú csat volt, mégpedig az egyik a medence alatt, nyilván valamilyen mellékszíjra erősítve.³³ A karosi temető 36. sírjában talált csat a szablya vagy a tegez függesztőszíjához tartozott (5. kép).

Az alábbiakban bemutatandó leletek azonban arra hívják fel a figyelmünket, hogy nemcsak az öv vagy a fegyverzet függesztőszíjának tartozékaként kell elképzelnünk a líra alakú csatokat. Kenézlőn már *Jósa András*³⁴ talált a 12. sírban a ló orrán egy ilyen tárgyat, de szakirodalmunk erre még nem figyelte fel. Nemrégiben azonban a hódmezővásárhely–nagyszigeti X–XI. századi temető 37. sírjának feltárásakor hasonló jelenséget figyelhet-

tünk meg. A Ny–K-i tájolású sírgödörben egy igen erős testalkatú, középkorú férfi nyugodott (1. ábra 1.). Koponyája két oldalán egy-egy nyitott ezüst hajkarika feküdt. Csontmervítős, felajzott íját az elhunyt jobb oldalához fektették, ugyanitt találtuk meg deréktájon vaskését, fenőkövét, csiholácélját, kováját. Jobb oldalára tették tegezét is, benne négy nyállal.³⁵ Az elmondottak arra utalnak, hogy minden az eredeti helyén volt, a harcost felövezve helyezték nyugovóra, az övre csatolt tegezzel, tarsollyal együtt. Övcsatot egyébként a sírban nem leltünk.³⁶

Lábszárai felett az összehajtott lóbőrös temetkezés nyomait találtuk, a ló koponyáját és lábszárcsontjait. A térdek között feküdt a nagy karikákkal ellátott csikózábla, a

32. *Fettich N.*, 1937. 105., CXVII. t. 2., 4.

33. *Kovács I.*, 1942. 89–91., I. t. 8–9. Mivel az övveretek csúcsa itt is a láb felé nézett, felvethető, hogy az övet ez alkalommal is fordítva csatolták az elhunyt, mint a zempléni sír esetében.

34. *Jósa A.*, 1914. 318.

35. A tegezek szerkezetéről és anyagáról *Révész L.*, 1985. 35–53.

36. Gyakran találunk X–XI. századi temetőinkben olyan sírokat, amelyekből az övcsat hiányzik, holott az elhunyt mellé tett szablya, tegez, kés, a tarsolyt feltételező csiholó, kova mind az övön lóghatott. Nem valószínű, hogy minden ilyen esetet az övcsat rituális levágásával kell magyaráznunk, l. erről: *László Gy.*, *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 470–473. *László Gy.*, 1976. 79. Ilyen esetekben elképzelhető fémcsat nélküli övek használata is.

váz bal bokacsontja felett az egyik, a lókoponya felett, a sír jobb oldali falához támasztva a másik kengyel. A ló koponyája alatt találtuk meg a hevedercsatot, s orrának jobb oldalán került elő a bronzból készült 3,1 cm hosszú, 2,4 cm széles líra alakú csat (1. ábra 2.; 3. ábra).

A sírban talált mellékletek fekvése alapján egyértelműnek tűnik, hogy a kis bronz csat a lószerszámhoz tartozott. Az marad csupán a kérdés, hogy a kengyelszíjakhoz erősítették-e, avagy a fék pofaszíjaihoz, s ez utóbbi esetben milyen szerepet tölthetett be.

A temetéskor a mellékletek elhelyezésének a menete azok fekvése alapján jól rekonstruálható. Először az elhunytat fektették a sírba, az övére csatolt bőrtarsollyal, tegezzel. Ezt követően helyezték mellé felajzott, csontmervítős íját – a felső íjvégcsontok a jobb könyök felett voltak, az alsók pedig a lókoponya alatt –, majd a temetési szertartás során megfojtott³⁷ és megnyúzott hátasát, pontosabban annak bőrét a lábszár-csontokkal és koponyával. Erre helyezték a nyeret a kengyelekkel és a hevedercsattal. A zablát kivették a ló szájából, és az elhunyt térdei közé tették.

A csaton 1,5 cm széles szíjat lehetett átfűzni – pontosan ugyanilyen széles a kengyel fülnyílása is.³⁸ Gondolhatnánk tehát arra, hogy a kengyelszíjhoz tartozott, s annak hosszát szabályozták vele. Megfontolandó azonban, hogy csak egy ilyen csat került elő, s a honfoglalás kori leletanyagban csak kevés nyomát találjuk ilyen szerepkört betöltő tárgyakkal.³⁹

Dienes István a lófelszerelésről írott nagy jelentőségű dolgozatában⁴⁰ részletesen foglalkozott a zabla rögzítésmódjával. Külön kiemelte, hogy „honfoglalóink lószerszámának helyreállításánál tisztázatlan maradt a zabla bekapcsolásának módja, mivel a sírokban a zabla körül, a fék pofaszíjainak helyén csatot sehol nem találunk.”⁴¹ Elképzelése szerint aligha valószínű, hogy a honfoglaló magyarok olyan kantárt használtak volna, amelybe a zabla be volt varrva, hiszen ez esetben legeltetés során a teljes féket le kellett volna venni a ló fejéről. Különösen harci események során ez nagy hátrányt jelentett volna a zabla gyors ki- és bekapcsolásánál.⁴²

Dienes István a szarvasi honfoglalás kori temető 2. sírjában talált zablapecsek és néprajzi analógiák nyomán gondolt arra, hogy a pecsek nem a zabla tartozéka, hanem a fék pofaszíjának egyik végéhez varrták. A zabla – és a kantár – tehát ez esetben nem volt levehető, a zabla egyik karikáját a visszahajtott szíjjal hozzávarrhatták a fékhez, feltehetően a jobb oldalon. Bal oldalon pedig a pofaszíjba illesztett pecket közvetlenül a csikózabla karikájába akasztották.⁴³ Legeltetéskor így pillanatok alatt ki tudták kapcsolni a zablát, elég volt kivenni a pecket, majd a ló álla alatt visszacsatolni azt.

37. *László Gy.*, 1944. 450–468.

38. Itt természetesen a tárgyalt sírból előkerült kengyelről van szó, de nagyjából hasonló más kengyelek fülnyílásának szélessége is.

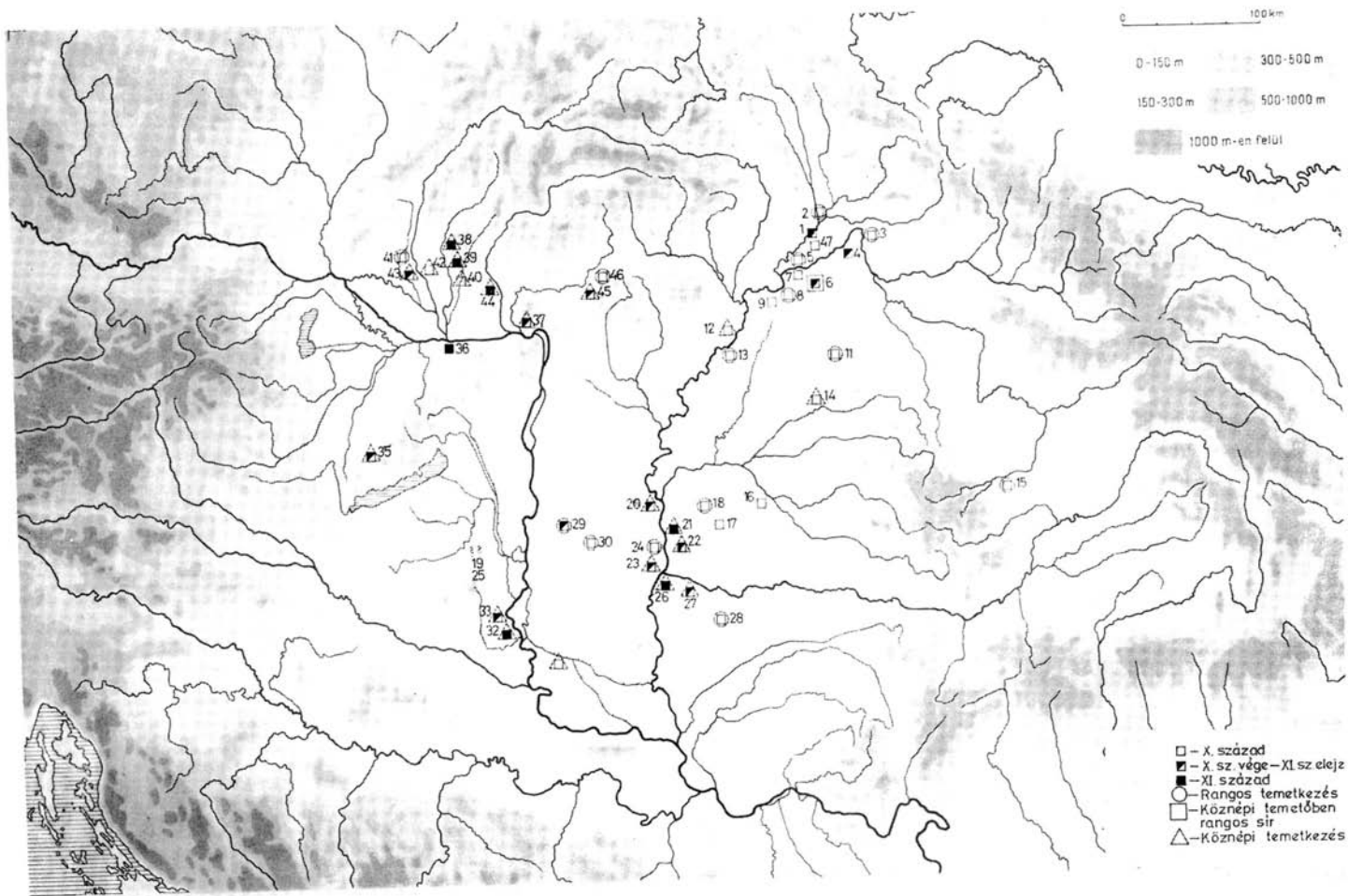
39. *Dienes I.*, 1966. 221–230. Lektorai véleményében *Fodor I.* a kengyelszíjhoz tartozónak vélte a csatot. Úgy gondolom azonban, hogy e vékony kis csatocska túlságosan gyenge lett volna ahhoz, hogy a kengyelben támaszkodó, esetenként felálló, forgolódó ember súlyát megtarthassa!

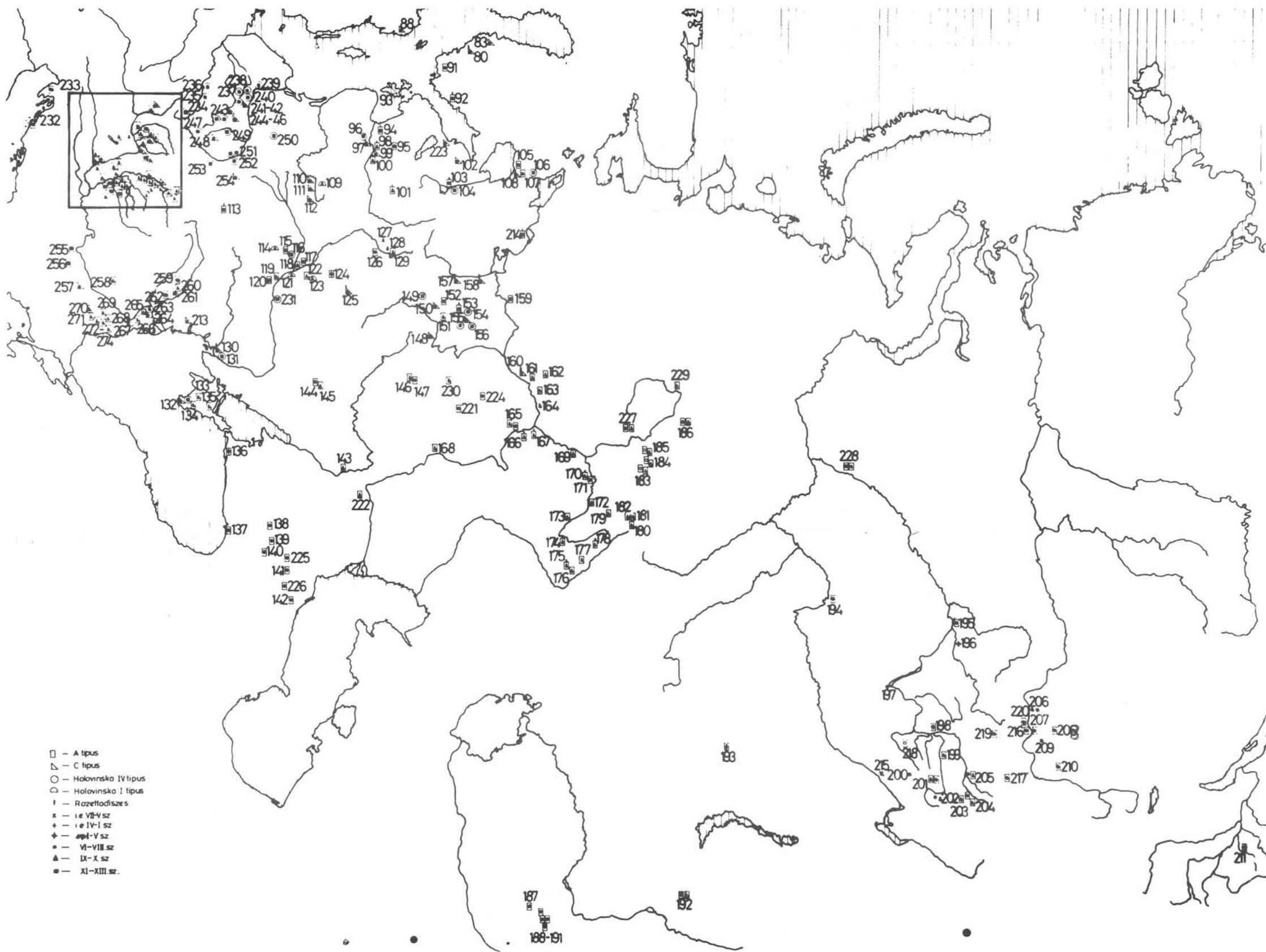
40. *Dienes I.*, 1966. 221–225.

41. *Dienes I.*, 1966. 221.

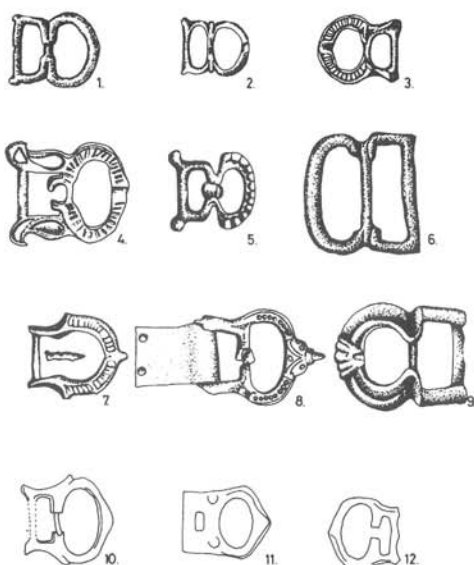
42. *Dienes I.*, 1966. 221.

43. *Dienes I.*, 1966. 223.

8. kép. A líra alakú csatok elterjedése

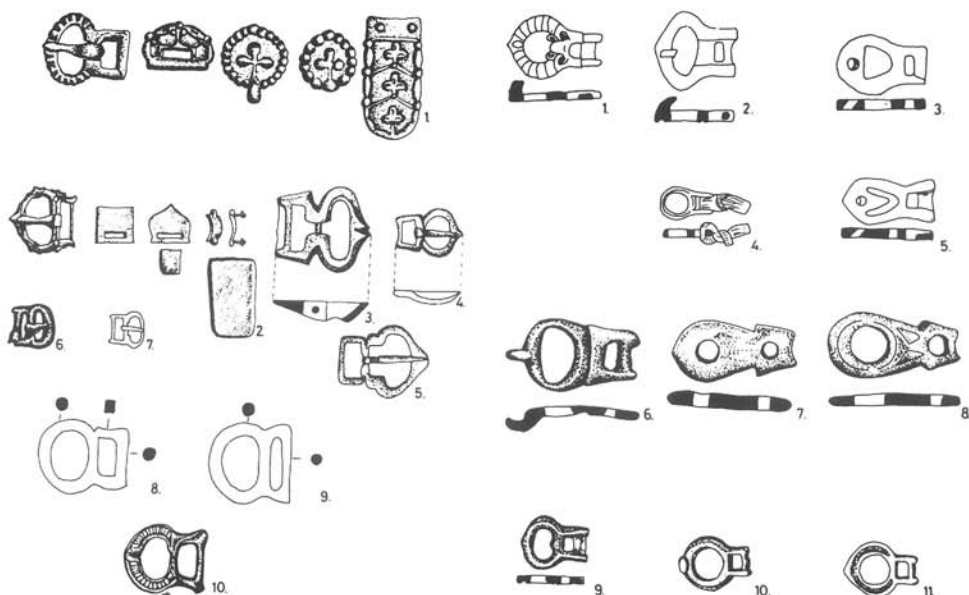
7. kép. A líra alakú csatok formai variánsai: 1. Doroszló. 2. Szabolcs–Földvár. 3. Letkés–Téglaégető. 4. Kenézlő–Fazekaszűg. 5. Bodrogvécs. 6. Somogyvár–Kapuvárhegy. 7. Brzeg (Lengyelország). 8. Szaarema (SZU). 9. Olinkalnsz (SZU). 10–12. Pendzsikent (SZU)

Ezt a megoldást – tehát amikor az egyik oldalon varrással véglegesen rögzítették, a másik oldalon pedig csak pecekkel – láthatjuk talán az olyan leletek esetében, amikor a zablát a ló orrára téve találjuk.⁴⁴

Valószínűnek tűnik azonban, hogy a honfoglaló magyarok a fenti eljáráson kívül más módszert is alkalmaztak a zabla rögzítésére. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy Nagyszigeten a ló koponyájától távol, az elhunyt térde közt volt a zabla, tehát

44. A ló orrára tett zablát fedezhetjük fel Szabadkígyós–Tangazdaság lelőhelyen: *Bálint Cs.*, 1971. 40., 30. kép, 33. kép; Algyőn: *Kürti B.*, 1978–79. 341. *Kürti* az Algyőn feltárt sírok kapcsán felveti, hogy e rítus csökevényes maradványa annak a szokásnak, amely szerint – főként a kitömött lóboros temetkezéseknél – a ló szájában hagyták a zablát. E kissé erőltetettnek tűnő magyarázatnak ellentmond, hogy egy temetőn belül is találkozzunk a zabla legkülönbözőbb elhelyezésével. Magam a Karos–Eperjesszőg II. temető feltárása során találkoztam a ló orrára tett (15. sír), szájában hagyott (56. sír) és leoldott (52. sír) zablával egyaránt. A kérdéskörrel részletesebben *Dienes I.*, 1978. 110–111.

6. kép. Líra alakú csatok a Kárpát-medencében: 1. Bodrogvécs. 2. Zemplén. 3. Eperjeske. 4. Szabolcsveresmart. 5. Kenézlő. 6. Gáva. 7. Szabolcs. 8. Rakamaz. 9. Tiszalök. 10. Hajdúdorog. 11. Nyíracskút. 12. Ároktő–Dongóhalom. 13. Tiszafüred. 14. Hencida. 15. Kolozsvár–Zápolya. 16. Gyula. 17. Kardoskút. 18. Gádoros. 19. Tolna m. 20. Csongrád–Vendelhalom. 21. Hódmezővásárhely–Gorza. 22. Hódmezővásárhely–Nagysziget. 23. Szeged–Makkoserdő. 24. Szeged–Csongrádi sgt. 25. Tolna m. 26. Szőreg. 27. Kiszombor–B. 28. Nagyósz. 29. Kecel. 30. Kiskunhalas–Bodoglár. 31. Doroszló. 32. Majs. 33. Mohács. 35. Halimba. 36. Komárom. 37. Letkés–Téglaégető. 38. Nyitra–Felsőköröskény. 39. Nyitra–Molnos. 40. Nyitra–Lupka. 41. Szered II. 42. Vágtornóc. 43. Taksony. 44. Nagysáró. 45. Szécsény–Pörpáspart. 46. Piliny–Leshegy. 47. Karos–Eperjesszőg II.

9. kép. 1–2. Bolsije Tigani. 3–4. Okunovó–Muromcev. 5. Rjolka. 6–7. Katanda, Kópjoni. 8–9. ¹Novorozsijzsk. 10. Vlagyimir

10. kép. A líra alakú csatok formai előképei: 1–5. Turán I. 6–8. Bijszk I. 9. Bisztrjanszk. 10–11. Kamisinka

kivették azt a ló szájából, feltehetőleg nem volt szilárdan a fékhez rögzítve. (Persze az is elképzelhető, hogy az egész féket levették a ló fejről, mint például Karoson a 29. sír esetében. Ez az eshetőség gyengítheti az alább bemutatandó elképzelést.)

Talán nem véletlen, hogy a csat a ló orrának jobb oldalán volt, azon az oldalon tehát, ahol a zablát más esetekben a fékhez varrhatták. Rekonstrukciós javaslatunk a következő: a zabla jobb oldali karikájához egy szíjat varrhattak, s azt kapcsolták bele a fék pofaszíjához rögzített csatba. Bal oldalt a zabla itt is pecekkel kapcsolódhatott, a már ismertetett módon, csak ez – fából lévén – már elenyészhetett (2. ábra). Arra, hogy a pecek javarésze az idő tájt fából készülhetett, közvetett bizonyítékként szolgálhat, hogy csontból mindössze néhány darabot ismerünk, másrészt néprajzi analógiák is megerősítik ezt a feltevést.⁴⁵ Az ismertetett módon a zablát tehát a pecek segítségével villámgyorsan ki lehetett kapcsolni, másrészt a csat révén – az egész fék levétele nélkül – könnyen el is lehetett távolítani.

Érdekes jelenség egyébként, hogy honfoglalás kori sírjainkban a zablán kívül igen ritkán találunk olyan tárgyakat, amelyek a fék szerkezetéhez tartozhattak, leszámítva természetesen a díszítő vereteket.⁴⁶ A ritka kivételek közé sorolhatjuk valószínűleg a Mőzs–Századombon feltárt X–XI. századi köznépi temető 44. sírját, ahol hihetőleg csak a féket tették az elhunyt lábához, a nyeret nem (kengyel, kevedercsat nem került elő). A zabla körül fekvő egy vaskarika és hat vascsat valószínűleg ez esetben a kantárhoz, és a pofaszíjakhoz tartozhatott.⁴⁷

45. Dienes I., 1966. 24–26.

46. László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma. Kolozsvár 1942. 49–72.; Dienes I., 1966. 36–52.

47. Mészáros Gy., 1973–74. 15., 12. kép 2.

Ezúttal is szeretném felhívni a figyelmet néhány oroszföldi párhuzamra. Bekesevó I. lelőhelyen, a 2. kurgán 2. sírjában az elhunytat veretes, mellékszíjakkal díszített övvel temették el, amelyhez díszes líra alakú csat tartozott.⁴⁸ A temetés során a halott mellkasára helyezték e veretekkel ékesített féket a zablával. A veretek közül került elő egy egyszerű kidolgozású líra alakú csat is.⁴⁹ Szerepét az előzőekben ismertetett elgondolás szerint képzelhetjük el.

A csatnak a bemutatott nagyszigeti sír alapján valószínűsített szerepét egy, a távoli Skandináviában felszínre került lelet támasztja alá leginkább. *H. Arbman* a korszak igazi kincsházának számító Birka temetőjének 832. sírjában egy – számunkra igen fontos tanulságokkal bíró – lovassírt tárt fel.⁵⁰ A ló fejét hálós szerkezetű lószerszám díszítette, még a szíjrészek is épségben fennmaradtak nagyrészt, feltehetőleg a sűrű veretsornak köszönhetően. Egyszerű vas csikózabla tartozott hozzá, és az orrszíjhoz – jobb oldalt! – egy 2,3x2,1 cm-es bronz líra alakú csatot erősítettek (4. ábra). A bemutatott ábra önmagáért beszél.

A lófelszereléssel kapcsolatban meg kell még említeni a csernyigovi 17. kurgánt, ahol a favázás sírkamra mellé temetett egyik lóváz medencéjén találtak líra alakú csatot.⁵¹

III. A használati formák taglalása után térjünk át most egy nem kevésbé tontos kérdésre, a tárgytypus Kárpát-medencében való elterjedésének és időrendjének problematikájára.

Az elterjedési térképet szemlélve (6. ábra) nyomban kitűnik, hogy három, a honfoglalás kori leletekben hagyományosan leggazdagabb területen találjuk a legnagyobb számban a líra alakú csatokat is.

Az egyik ezek közül a Maros–Körös-köze, ezen belül is főként Szeged tágabb körzete. Ugyancsak szép számmal találunk ilyen tárgyakat a Felső-Tisza vidéken is. Legészakibbnak a lengyelországi Przemisl temetőjéből előkerült csat bizonyult.^{51a} Erdélyben hat lelőhelyről van tudomásunk.^{51b} Ritka leletnek számít a Dunántúlon a líra alakú csat. A majsi (3 db) és a halimbai köznépi temetőkből ismerteken kívül csupán két Tolna megyei (ismeretlen lelőhelyű) és egy-egy szórvány mohácsi, valamint komáromi darabot tudunk felmutatni. A Vág és a Nyitra folyók mellett találjuk ismét nagyobb számban.

Az előzőekben már láttuk, hogy a líra alakú csatok használatának időszakát kutatóink egyértelműen a X. századra teszik. A helyzet azonban nem ilyen egyértelmű. A Kárpát-medencéből két olyan temetkezést ismerünk, ahol a csat, pénzek kíséretében került elő. Kenézlőn a 11. sírban I. Berengár (888–924) és II. Lothár (931–945) érméi

48. *Мажитов* (1981) 56–57., пис. 30. 1.

49. I. m.: пис. 29. 11.

50. *Arbman, H.* Birka I–II. Uppsala MCMXLIII. 303–304., Abb. 251., Taf. 20., 21.

51. *Блифельд* (1965) 131., Т. 4. 8.

51/a. A temető első leleteinek ismertetése: *Koperski, A.–Parczewski, M.* 1978. 213–231. A lelőhelyen a későbbiek során líra alakú csat is előkerült, melyre *Fodor I.* hívta fel a figyelmemet.

51/b. A már korábban ismert Kolozsvár–Zápolya utcai csatokon kívül Pécska–Nagysáncról, Zilah–Vártelekről, Vecelről, Homoróddarócról, Zabola–Tatárdombról említ ilyeneket *Bóna I.*, Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. Szerk.: *Makkai L.–Mócsy A.* (Bp. 1986) 210., 213., 218., 227. Dolgozata már kéziratom lezárása után jelent meg, így eredményeit nem tudtam abba beépíteni, csakúgy, mint *Heitel, R.* 1986. 233–248. kevés új szempontot tartalmazó megállapításait.

láttak napvilágot.⁵² Szeged–Csongrádi sugárúton egy gazdag férfisirban Ugó és II. Lothár (931–947) páviai veretű ezüst denárait találták.⁵³

Az elterjedési térképet figyelve (6. ábra) nyomban feltűnik, hogy a Kárpát-médenca ÉK-i részén szinte kivétel nélkül rangos sírok, temető feltárása során került napvilágra líra alakú csat.⁵⁴ Csaknem valamennyi a X. századra datálható. A teljes egyöntetűséget csupán két leletegyüttes bontja meg. Gáván egy köznépi temető gazdag sírjában övkészlet darabjaként került elő e csattípus.⁵⁵ A temető feldolgozása során a szerzők egyértelműen a XI. századra datálják az összes sírt, de talán nem lehetetlen, hogy a néhány, mellékletekkel jobban ellátott temetkezés – köztük a csatot tartalmazó I. sír is – már a X. század végén a földbe került.⁵⁶

Hajdúdorog–Temetőhegyen az utóbbi évek feltárásai világítottak rá arra a tényre, hogy itt is egy több száz síros köznépi temetővel van dolgunk.⁵⁷ A csat a korábbi ásatás során szórványként került elő, így nem dönthető el, hogy szegény vagy rangosabb sírból, s a X–XII. századi temető pontosan melyik periódusából való.⁵⁸

Némiképp módosul a fenti kép a Maros és a Körösök vidékén. X. századi rangos temetkezésekben itt csak Gádoroson,⁵⁹ és Szeged–Csongrádi sugárúton⁶⁰ találtak líra alakú csatot. Valószínűleg e csoporthoz sorolhatjuk a nagyösi (Tonnamec) szórványdarabot is, kísérelétei alapján.⁶¹ *Kiss Attila* a szentes–nagyhegyi csatot is a líra alakúak közé sorolja, de – mint az alábbiakban látni fogjuk – ez valószínűleg nem tartozik e típusba.⁶²

Az idézett tárgycsoport e területen azonban szép számmal látott napvilágot olyan köznépi temetőkből is, amelyeket a X. és XI. században egyaránt használtak. Csongrád–Vendelhalom,⁶³ Hódmezővásárhely–Nagysziget,⁶⁴ Szeged–Makkoserdő,⁶⁵ Szőreg–

52. *Jósa A.*, 1914. 317–318.

53. *Rég. Füz. Ser. I. No. 36.* (1983) 74.

54. Bodrogvécs (Vec): *Dókus, Gy.* 1900. 442.; Zemplén (Zemplin): *Budinsky-Kricka, V.–Fetich, N.* 1973. Abb. 17. 35.; Eperjeske: *Kiss L.*, 1920–22. 42–55.; Nyíracád: *Mesterházy K.*, 1968. 340–358.; Szabolcsveresmart: *Németh P.*, 1975. 14–15.; Kenézlő: *Jósa A.*, 1914. 305–318.; Rakamaz–Strázsadombi dűlő: *Dienes I.*, 1986. 37. kép; Tiszalök–Kisfástanya: *Kiss L.*, 1933–34. 215–216.; Itt említhető meg a szabolcsi földvából előkerült példány is: *Németh P.*, 1973. 174.

55. *Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.*, 1961. 1–64.

56. Feltehetőleg az I., 28., 32., 33. sírok sorolhatók a X. századba. S végű hajkarikák csak a 19. sírban voltak, s ezen kívül két temetkezés tartalmazott érmeket: Béla dux és I. András denárait. A mellékletek zöme: huzalkarperecek, nyitott hajkarikák, csiholók stb. inkább a X. századra jellemzők, s ezek alapján elképzelhető hogy a sírok zöme ebben az időben került a földbe.

57. *Rég. Füz. Ser. I. No. 37.* 82.; No. 36. 72.; No. 35., 79.

58. *Sőregi J.*, 1938. 46–47. A temetőnek a rangosabb rétegekhez, ill. a kabarkokhoz való kapcsolásáról *Mesterházy K.*, Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog története szerk.: *Komoróczy Gy.* (Debrecen 1971) 30.; *Fodor I.* szóbeli közlése alapján úgy véli, a csat a temető X. századi rétegéhez tartozott.

59. *Fetich N.*, 1937. 102–108.; *Ua. Csallány G.*, 1933–34. Taf. LXIX. 5.

60. *Rég. Füz. Ser. I. No. 36* (1983) 74.

61. *Hampel, J.* *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* (Braunschweig 1905) II. 653–654.

62. Közöletlen Szentés, Koszta J. Múzeum. Lelt. sz.: 57. 28. 65. A leletet Vörös Gabriella szíveségéből tanulmányozhattam. *Kiss A.*, 1983. 203. Szentés–Derekegyházáról is említi egy líra alakú csatot. E tárgynak nincs nyoma sem a leletet közlő publikációban: *Csallány G.*, 1941. 182–190., sem a szentesi múzeumban.

63. *Párducz M.–Tary L.*, 1939. 189–195.

64. Közöletlen. *B. Nagy Katalin és Révész László* ásatása.

65. *Szell M.*, 1940. 165–167.

Homokbánya,⁶⁶ Kiszombor–B. temető,⁶⁷ Gyula–Téglagyár⁶⁸ leletei mind erről tanúskodnak. *Banner János* Hódmezővásárhely–Gorzsán, Kis Pál tanyája mellett egy XI. századi temetőt tárt fel, amelynek 12. sírjában egy szépen kidolgozott líra alakú csatot lelt.⁶⁹

A Duna–Tisza közén mindössze három ilyen csatot találtak. Kiskunhalas–Bodoglárón szórványként került elő, kísérő leletei alapján valószínűleg X. századi.⁷⁰ A keceli temetkezéseket a X. század végére – XI. század legelejére datálják.⁷¹ Legújabbán Doroslóról (Doroslovo) mutat be egy ilyen csatot *Fodor István*. Tulajdonosát a fejedelmi sereg lovasának gondolja, akit a X. század második felében temettek el.⁷²

A Dunántúlon, mint már láttuk, ritkaságnak számít a líra alakú csat. A komáromi, mohácsi és két Tolna megyei szórványdarabon kívül⁷³ értékelhető lelet csak Majsról és Halimbáról került elő. Majson mindjárt három darabot is találtak. Az 576. sír a temető magjában fekszik, s az ásató a legkorábban – a X. század második felében – idetelepedett közösség hagyatékának véli.⁷⁴ A 443. és a 634. sírok viszont – szintén egy-egy csattal – a temető szélén helyezkednek el, s a XI. század második felére keltezhetők.⁷⁵ Halimbán ugyancsak egy nagy köznépi temetőt tártak fel, amelynek 852. sírjában feküdt a csat.⁷⁶ Az ásató *Török Gyula* szerint e sír ahhoz a csoporthoz tartozott, amely 950–1000 körül helyezte itt örök nyugalomra halottait.⁷⁷

A Felső-Tisza-vidék bemutatásakor megismert helyzettel pont ellentétes a Dunától északra, a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly folyók mentén előkerült csatok besorolása. A hagyományos beosztás szerinti gazdag középréteg X. századbeli hagyatékához csak a Szered II. 4/55. sírből előkerült példány sorolható.⁷⁸ A taksonyi (Matuškovo) sírt, benne a csattal, a kísérőleletek alapján a X. század utolsó harmadára keltezhetjük.⁷⁹ Vágtornócon (Trnovec nad Váhom) egy 528 síros IX–XI. századi köznépi temetőt tártak fel, amelyben sok esetben metszik egymást a sírok. A líra alakú csatot tartalmazó 416. sír is egy korábbi temetkezés felett van, így feltételezhető, hogy a temető későbbi (X. század végi – XI. századi) rétegéhez tartozik.⁸⁰

66. Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Kristó Gy.* Szeged, 1983. 314., 42. kép o.

67. I. m.: 15., kép k.

68. Közöletlen, a leletre *Fodor I.* hívta fel a figyelmemet.

69. *Banner J.*, 1933–34. 265–270.

70. *Hampel J.*, 1902. 305–306.

71. *Fettich N.*, 1937. 104–106.

72. *Fodor I.*, 1981. 152–157.

73. Komárom: közöletlen, MNM lelt. sz.: 1913. 65. 19. Hivatkozik rá *Török Gy.*, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* ArchHung. XXXIX. Bp. 1962. 17.; Mohács: *Kiss A.*, 1983. 237., 105. kép 1. Leletkataszterében viszont nem említi e tárgyat: Uo. 203. Közöletlen a két Tolna megyéből származó, közelebről meg nem határozható lelőhelyű csat is. Leírásuk: lelt. sz.: 57. 52. 1., kettős tagolású, domború felületű, pont és vonalsorral díszített öntött bronz csattest, nyelv nélkül. H.: 5 cm, sz.: 3,8 cm. Lelt. sz.: 57. 53. 1. (A *Kiss A.* 1983. 203. által megadott leltári szám téves!), kettős tagolású, lapos fekvésű öntött bronz csattest, nyelv nélkül. H.: 2,5 cm, sz.: 2,4 cm. Az adatok közléséért *Gaal Attilának* tartozom köszönettel.

74. *Kiss A.*, 1983. 115., 171.

75. I. m.: 171.

76. *Török Gy.*, 1962. 144.

77. I. m.: 26.

78. *Tocík, A.* *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* ASC 3. (1968) 53–54.

79. *Tocík, A.* 1979. 83., Abb. 7/10.

80. *Tocík, A.* 1971. 171.

A nagysárói (Sarovce)⁸¹ és a nyitra–molnosi (Nitra–Mlynarce)⁸² csatokat XI. századi köznépi temetőikben találták. Érdekes problémát vet fel a Nyitra–Lupkán a 42. és a 43. sírokban feltárt egy-egy líra alakú csat. *B. Chropovsky* a IX. századra datálja az egész temetőt, s etnikumát illetően a szlávok hagyatékaának véli. Ha ez valóban így van, e két darab lenne a legkorábbi példány a tárgyalt csattípusból a Kárpát-medencében.⁸³ Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérhetünk.

Végezetül az Ipoly környékén előkerült három csatról röviden. Letkés–Téglaégetőn egy X–XI. századi köznépi temető korai részén találtak két csatot.⁸⁴ Szécsény–Pórpásparttól szórványként ismerünk egyet (XI. sz. eleje?),⁸⁵ Piliny–Leshegyen pedig egy X. századi rangos temetkezésből került elő.⁸⁶

A líra alakú csatok Kárpát-medencén belüli időbeli és térbeli elterjedéséről tehát a következőket állapíthatjuk meg a fent elmondottak alapján: elterjedési területük egybeesik a honfoglaló magyarok főbb szállásterületeivel, a Kárpát-medencében annak határait sehol nem lépi túl. Az említett terület leletanyagában megjelenésük a X. század elejétől mutatható ki, s az esetek nagy többségében e csatforma annak a jellegzetes leletcsoportnak a része, amelyet az új hazában letelepedett magyarság hagyatékaaként határozhatunk meg. Esetenként még a köznépi temetőikben is az adott közösség rangosabb tagjainak sírjában találjuk.

A nagy köznépi temetőikben elhantolt szegényebb néprétegek etnikai szétválasztása még vitatott,⁸⁷ de az eddigiek alapján nyugodtan kijelenthetjük: a líra alakú csat használatának szokását a honfoglaló magyarság hozta magával a Kárpát-medencébe, s tőlük vette át az itt talált, a későbbiek során a magyar társadalom keretei közé beilleszkedett népesség. Feltehetően így történt az említett nyitra-lupkai – emlékszeranyag alapján szláv etnikumú – közösség esetében is.⁸⁸ Valószínűnek tűnik ezért, hogy az ott feltárt temetkezések egy részét a X. század első évtizedeire kell kelteznünk. A fent bemutatott temetők arról is meggyőzhetek bennünket, hogy a líra alakú csatok egészen a XI. század végéig használatban voltak a tárgyalt területen.

Az előzőekben utaltunk már arra, milyen fontos szerepet kapott e csattípus egy darabja a szabolcsi földvár korának meghatározásánál.⁸⁹ Az eddig elmondottak megerősítik az ásató azon elgondolását, mely szerint az első építési periódus mindenképpen a magyar honfoglalás utánra keltezendő. E tárgy használatának időszakát azonban –

81. *Novotny, B.* 1964. 65–81.

82. *Tocik, A.* 1960. 277–78.

83. *Chropovsky, B.* 1962. 175–241.

84. *Bakay K.,* 1978. 89–90.

85. *Patay P.,* 1957. 64.

86. *Nyáry J.,* 1873. 19–21.

87. E kérdés legutóbbi részletes összefoglalása *Bálint Cs.,* 1976. 225–255.

88. A Kárpát-medencében és attól északra – mint a későbbiekben látni fogjuk – nincs egyetlen líra alakú csat sem, amelyet a X. századnál korábbra keltezhetnénk. Az a típus, amelybe a nyitra-lupkai darab tartozik, a Kárpát-medencén kívül legközelebb Moldvában és az Al-Duna vidékén található, de ott is inkább a X–XI. században. A tárgyalt temető tehát mindenképpen meg kellett érje a X. század első évtizedeit, s népessége kapcsolatba kellett kerüljön a magyarokkal. E vidéken egyébként más bizonyítéka is van annak, hogy szegényes leletanyagú, etnikumhoz egyelőre nehezen köthető temetkezésekben olyan tárgyak bukkannak elő, amelyet ez idő tájt a honfoglaló magyarsággal kerültek a Kárpát-medencébe. Ilyen pl. Nagysáró (Sarovce) – itt is volt líra alakú csat – az egyik sírban pedig olyan bordázott nyakú edényt találtak, amelyet bizonyosan őseink hoztak magukkal keleti hazájukból, 1. erről *Messterházy K.,* 1975. 99–117.

89. *Németh P.,* 1973. 174–176.

mint láttuk – koránt sem szoríthatjuk olyan szűk időhatárok közé, amely *mindenképpen* a X. század első felére datálná a legkorábban felhordott földsáncot.

IV. A Kárpát-medencében előkerült líra alakú csatok vizsgálatának befejezéseként vessünk egy pillantást formai variánsaikra és a kidolgozásukban néha felfedezhető eltérő vonásokra. Tüzetesebben szemügyre véve azokat, nyomban feltűnik, hogy a látszólag azonos megformálású csatok több variánsra oszthatók. Nem lesz talán indokolatlan, ha kísérletet teszünk különböző csoportok elkülönítésére. Mint a későbbiek során látni fogjuk, ennek a külföldi anyag bemutatásánál, ill. az azzal történő összevetésnél lesz nagy szerepe.

A típus: Ide sorolható a Kárpát-medencében előkerült líra alakú csatok túlnyomó többsége.⁹⁰ Megformálásuk fő vonásaiban megegyezik a példaként bemutatott doroszlói csatával (7. ábra 1.). Mindegyik példány kör vagy ellipszis átmetszetű, csatkarikájuk tojásdad alakú. Díszítés többnyire nincs rajtuk, mindössze a gádorosi és a szabolcsi (7. ábra 2.) díszített középen rovátkolással, a keceli pedig pontkörös dísszel. Ehhez a típushoz tartozik néhány olyan csat is, amelyek csatkarikája középen kis hegyben végződik,⁹¹ mint például a hódmezővásárhelyi–nagyszigeti (1. ábra 3.), vagy az ároktó–dongóhalmi (1. ábra 2.).

Az *A típusú* csatok a X–XI. század folyamán végig használatban voltak, s a köznépi temetőkben csakúgy megtaláljuk azokat, mint az előkelőbbek sírjaiban. A honfoglalók által megszállt területen mindenütt kimutatható.

B típus: Ide már jóval kevesebb csat sorolható, mint az előbbi csoportba. Legjellegzetesebb formában a bodrogvécsi (Več) példányon személhetjük meg (7. ábra 5.). Átmetszete hasonló az előző típuséhoz, csatkarikája azonban félkör alakú és díszített. Vagy gyöngysorszerű ékítmény fut végig a peremén (Bodrogvécs, Nyíracrásd), vagy olyan rovátkolás, amely gyöngysordísz képzetét kelti (Tiszalök–Kisfástanya, Zemplén, Hajdúdorog–Temetőhegy).

Ezek a csatok mind a Kárpát-medence északkeleti részéről származnak, s kivétel nélkül a honfoglalás kori társadalom rangosabb rétegeinek temetkezéseiből kerültek elő.⁹² A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján felvethető – bár a továbbiak során előkerülő leletek ezt módosíthatják – hogy a *B típusú* csatok a X. század első felére datálhatók.

C típus: Az e típusba sorolható líra alakú csatok közös jellemzője, hogy csatkarikájuk széles, lapos, olykor lemezszerű.⁹³ A csatkarika két peremén egy-egy kis borda

90. Eperjeske 6. sír; Kenézlő 11., 12. sír; Karos–Eperjesszőg II. 14., 36. sír; Szabolcs–Földvár; Gáva 1. sír; Hencida 22. sír; Ároktó–Dongóhalom 18. sír; Tiszafüred–Majoroshalom 3. sír; Gádoros 3. sír; Nagyősz (szórvány); Csongrád–Vendelhalom 4. sír; Szeged–Makkoserdő 6. sír; Kiszombor–B. 261. sír; Gyula–Téglagyár; Kolozsvár–Zápolya u. 1. sír; Kecel–Vádédülő 3. sír; Doroszló; Tolna megye (2 db szórvány); Majs 634. sír; Szered II. 4/55. sír; Taksony; Vágtornóc 416. sír; Szécsény–Pórpáspart (szórvány); Piliny–Leshegy 2. sír; Nyitra–Lupka 42., 43. sír; Nagysáro 18. sír; Hódmezővásárhely–Nagysziget 37. sír.

91. Hódmezővásárhely–Nagysziget 37. sír; Ároktó–Dongóhalom 18. sír; Eperjeske 6. sír; Tiszafüred–Majoroshalom 3. sír; Szécsény–Pórpáspart.

92. Nyíracrásd; Hajdúdorog–Temetőhegy; Tiszalök–Kisfástanya; Zemplén; Bodrogvécs. Ezt az elgondolást gyengíti, hogy Halimbán a köznépi temetőben hasonló megformálású csat került elő: *Török Gy.*, 1962. 144., Taf. XII. Végső soron nem lehetetlen, hogy e forma az A típusnak egy variánsa, a fent ismertetett elgondolást azonban munkahipotézisként egyelőre fenntartom.

93. Letkés–Tégláégető, I. 76. sír; Nyitra–Molnos; Kiskunhalas–Bodoglár; Majs 576. sír; Mohács–Alsómező.

fut körbe, közöttük pedig – azokra merőlegesen – egyenes rovátkák látható (7. ábra 3.). Nem ritka, hogy a csatkarika közepén, a pecek illeszkedési pontjánál kis díszes vajatot alakítottak ki. Ez a típus eddig a köznépi temetők X. század végi – XI. századi sírjaiból ismert. Kissé problematikus a kenézlői szórványdarab besorolása.⁹⁴ A csatkarika díszítése megegyezik a fent elmondottakkal, de ez a jelenleg ismert egyik legdíszesebb példány területünkről. A csatpecek felerősítési helyénél pedig egy olyan lunulaszerűen kialakított részlet látható, aminek párhuzamait az alábbiakban majd a külföldi leletanyagban fogjuk viszontlátni⁹⁵ (7. ábra 4.).

Ugyancsak a *C típus*hoz sorolhatunk még két másik csatot is.⁹⁶ Formai ismérveiket legjobban a Hódmezővásárhely–Gorzán a 65. sírből előkerült csaton tanulmányozhatjuk (1. ábra 4.). Ennek a szíjtartó rudacska kivételével minden része lemezszerű, alulról domborított. Felületén vajatok futnak, ugyanígy a csatkarika belső pereme mentén is, s ez utóbbira merőlegesen rovátkolások nyomai látszanak, ezek azonban a hosszú használat miatt igen kopottak. Mindkettő köznépi temető XI. századi részéből való.

Végezetül néhány szó a csatoknak még egy típusáról, amelyet *Kiss Attila* ugyancsak a líra alakúak közé sorolt be.⁹⁷ Egy-egy darab ismert Szentes–Nagyhegyről⁹⁸ Tiszafüredről⁹⁹ és Somogyvár–Kapunyáshegyről.¹⁰⁰ Ezek azonban mind nagyméretűek – 5,5x5,2 cm – nem is bronzból készültek, s többnyire hevedercsatként szolgáltak. Aligha sorolhatók be a líra alakú csatok közé, hiszen azokkal mindössze egy közös ismérvük van: ezek is kétosztatúak (7. ábra 6.).

V. A Kárpát-medencéből előkerült líra alakú csatok vizsgálata után vegyük most szemügyre, hogy milyen tanulságok szűrhetők le a távolabbi területek leletanyagából, s esetleg hogyan tudjuk hasznosítani azokat a nálunk napvilágra került darabok értékelésénél.

Románia és Bulgária területén Moldvában és az Al-Duna vidéken végzett feltárások eredményeként került elő e csattípus több darabja. Romániában az esetek döntő többségében telepásátások során találtak ilyen tárgyakat.¹⁰¹ Sírok mellékleteként mindössze Capidava és Spinoasa-Erbiceni¹⁰² lelőhelyeken látott napvilágot. Formailag nagy többségük a fent tárgyalt *A* és *C típusú* csatok közé tartozik. A román szerzők általában

94. *Jósa A.*, 1914. 308.

95. Santok (Lengyelország): *Holowinska, Z.* 1963. 386–391; Gorogyilovka (SZU); Gurevič (1962) ris. 98. 4.; Korosztjeny: *Самойловский* (1970) рис. 7.; Sesztovici: *Блі Фельд* 1977. 138–141.

96. Majs 443. sír; Hódmezővásárhely–Gorzsa 12. sír.

97. *Kiss A.*, 1983. 203. Leletkataszterében ezek közül csak a szentes-nagyhegyit említi.

98. A csat, csakúgy mint a következő kettő, nagyobb az átlagosnál: h.: 5,6 cm, sz.: 5,2 cm. L. 52. j.!

99. Közöletlen, a leltre *Fodor I.* hívta fel a figyelmem.

100. *Bakay K.*, 1975. Taf. XVIII. 3. *Bakay K.* szíves közlése szerint ugyanitt a 90. sírből is előkerült egy hasonló példány, amelynek kora XIV. sz. Az információt ezúton is köszönöm.

101. Capidava: *Florescu, R.–Cheluta, N.–Georgescu, G.* 1974. 431., pl. 4. 4.; Dodești, Băiceni-Cucuteni, Erbiceni-Iași: *Teodor, Dan Gh.*, Teritoriul est-Carpatic in veacurile V–IX. e. n. Iasi 1978. 79.; *Ua. Elemente si influente bizantine in Moldova in secolele VI–XI. Iasi* 1980. 119.; Păcuil lui Soare: *Diaconu, P.* 1969. 501–506. Abb. 1. 13–15.; *Dinogetia: Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.* *Dinogetia I.* Bucuresti 1967. 298. Fig. 171. 8., 12.; Fig. 173. 17–22.; *Noviodunum. Isaccea: Barnea, I.–Mitreă, B.* 1957. 459–473. Fig. 10., 10.; *Tirgsor: Harhoiu, R.* 1972. 417–425.

102. Capidava: *Florescu, Gr.–Florescu, R.–Ceacalapol, Gl.*, 1961. 579. Fig. 4. 2.; Spinoasa-Erbiceni: *Nitu, A.–Zaharia, E.–Teodor, Dan Gh.* 1959. 536. Fig. 6., 4.

importnak tartják valamennyit. Többnyire bizánci¹⁰³ vagy kijevi eredetre gondolnak, a csatok idekerülését pedig a besenyők, a kijevi fejedelmek katonái, esetleg a norman zsoldosok jelenlétével hozzák összefüggésbe.¹⁰⁴

Teljesen egyedülálló *R. Harhoiu* elgondolása, aki a líra alakú csatok Al-Duna vidéki elterjedését a magyarok itteni tevékenységéhez kapcsolja.¹⁰⁵

Bulgáriában szintén elsősorban a települések feltárása során találtak ilyen csatokat.¹⁰⁶ Sírból a pliszkai és a lovecsi¹⁰⁷ temetőkhöz került elő egy-egy darab. Az utóbbit Tzimiszkész János pénze datálja (969–976). Valamennyi itt talált líra alakú csat az *A típushoz* tartozik, kivéve a lovecsit. Ez utóbbi a hódmezővásárhely–gorzsaival mutat közeli rokonságot.

Keltezés tekintetében a bulgár szakirodalom a külföldi (szovjetunióbeli, romániai, magyarországi) analógiákra támaszkodik, s általában a IX–X. század közé helyezik e csatokat.¹⁰⁸ Mindenesetre a legkorábbi – VII–VIII. századi – leletanyagban e területen még ismeretlen, tehát itt is a IX., de még valószínűbb, hogy a X. században jelenik meg, feltehetőleg kereskedelem útján. Ily módon juthatott Jugoszlávia tengermelléki részeire is az a két darab, amit e területről ismerünk. Datálásuk teljesen bizonytalan.¹⁰⁹

103. *Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.* 1967. 297–298. Az itt talált líra alakú csatokat a bizánci eredetűnek vélik, s mivel a párhuzamok többségét Kijev környékéről ismerik, ott keresik a gyártási központjukat is. E csatok között az általunk eddig megismert típusok mellett olyanokat is felsorolnak, amelyekkel majd a lengyelországi és baltikumi leletanyagnál találkozunk: Uo. Fig. 173. 18–19. A szerzők e típust keleti szláv, kelet-balti típusnak nevezik.
104. Részletesen foglalkozik e kérdéssel *Diaconu, P.* 1969. 501–506. A Fig. 1.14 alatt bemutatott csatot, amely formailag a hódmezővásárhely–gorzsaival azonos, ő is a XI. sz. második felére keltezi! *Diaconu* elutasítja *Barnea* feltevését, aki szerint e bizánci eredetű, de tömegében Kijevben készült csatok a 11. században, a bizánci fennhatóság idején jutottak e lelőhelyre és Bulgária területére. *Diaconu* kimutatja, hogy a bizánci uralom alatt álló területeken e csattípus nem jellemző, ezzel szemben igen elterjedt mindenütt a nomád népek uralta vidékeken. A líra alakú csatok kialakulását, elterjedését a besenyőkhöz kapcsolja: *Diaconu, P.* 1969. 502. Dobrudzsában egyébként sok olyan lelet van, amelyek a Balti-tenger vidékéről vagy a sztyeppéről kerülhettek ide. Itteni feltűnésük okait egy skandináviai S-típusú kardmarkolat-gomb kapcsán elemezte legutóbb *Popa, R.* 1984. 425–431. Három lehetőséget vet fel: 1. Bizánciak zsákmányolták Szyvjatoszláv harcosaitól 968–71 körül; 2. Egy északi származású, a császári elitgárdában szolgáló harcos hozta magával; 3. A besenyőktől zsákmányolták a bizánciak. E három pont nagyjából magában foglalja a román kutatók nézeteit e vidék importtárgyairól.
105. *Harhoiu, R.* 1972. 417–425. Nézeteit a magyar szakirodalomban először *Németh P.*, 1973. 174., 51. j. ismertette.
106. Madara, Plisszka, Preszláv: *Fehér G.*, A bolgár törökök szerepe és műveltsége. Bp. 1940. 49. A pliszkai palota ásátásánál előkerült további csatokról: *Ст. Михайлов–А. Милчев: Разкопки в Плиска през 1954. г. ИАИ 22 (1959) 263–290.; Станчев (1960) 23–65.*
107. *Ст. Станчев: Разкопки и новооткрити материали в Плиска през. 1948. г. ИАИ 20 (1955) 205–206.; С. Георгиева–Р. Пешева: Средновекен Български некропол край г. Ловеч и накитите, намерени. ИАИ 20 (1955) 23–65.*
108. *Станчев (1960) 205–206.; Ст. Михайлов–А. Милчев–Р. П. Гатев: Накити от погребения 11–12. вв. Археология (1977) 43.*
109. Nin-Ždrijiac. 261. sír: *Belojevic, J. Materijalna Kultura Hrvata od 7–9. stolejca. Zagreb, 1980. 96. Taf. LXXIV. 8. E leletre Takács Miklós hívta fel a figyelmemet. Buzet-Mejica, 120. sír: *Marušić, Br. Istrien im Frühmittelalter. Pula 1960. 20. Ugyanerről Vinski, Zd. 1967. 36. Valamennyi jugoszláviai szerző késő antik eredetűnek tartja e csatokat. Zd. Vinski egyenesen a VII. századi itáliai longobárd temetőkhöz keres párhuzamokat: Castel Trosinó, Chiusi-Arcisa tárgyaiban véli az előzményeket felfedezni: i. m. 36.**

Csehszlovákiának csak azokon a részein sikerült líra alakú csatokat kimutatnom, amelyek egykor a honfoglaló magyarok szállásterületéhez tartoztak. Ezen túl csak Mikulčicéről¹¹⁰ és Zidenicéről ismerünk egy-egy darabot.¹¹¹

Lengyelországban ismét szép számmal találjuk a csatoknak ezt a típusát. Főként a Visztula mentén bukkannak fel, s egészen a Warta folyóig megtalálhatók. Az ország északi és nyugati vidékein, tehát a tengerpart mellett és az Odera környékén azonban ismeretlenek. A legsűrűbben Gniezno körzetében fordulnak elő, túlnyomó többségüket sírok mellékleteként tárták fel. A fentiek alapján úgy tűnik, főként a Polján törzs szállásterületén volt népszerű e tárgytypus, a korai lengyel állam központi részén. A líra alakú csatok tehát nem terjedtek el a szlávok lakta földek nyugati határáig. Talán nem véletlen, hogy a XI. századi magyar királyok pénzei,¹¹² valamint az arab dirhemek¹¹³ lengyelországi lelőhelyei nagyjából fedik a líra alakú csatok itteni elterjedési területét. A Brzesc Kujawskiban talált csat egyenesen I. András (1046–1060) pénzének kíséretében került elő. Valószínűleg a fenti terület élénk kereskedelmi kapcsolataival kell számolnunk, s ez játszhatott nagy szerepet a csatok idekerülésében is. A lengyel szerzők nagy része oroszföldi – kijevi, baltikumi vagy Volga menti – készítménynek véli azokat.¹¹⁴

Z. *Holovinska* gyűjtötte össze a Lengyelország területén talált líra alakú csatokat, megkísérelve azok tipológiai, kronológiai felosztását is. Legnagyobb számban azok a csatok képviseltetik magukat – *Holovinska* beosztása szerint a IV. típus – amelyek nálunk és a tőlünk délre eső területeken szinte teljesen ismeretlenek, egy romániai példány kivételével.¹¹⁵ E típus csatkarikája lapos, rovátkolt díszű, s maga a csat egyosztású, hiányzik a középső – pecektartó – pálcikája¹¹⁶ (7. ábra 7.). Használatát a XI. század második felére – XII. századra teszi a szerző.

Z. *Holovinska* III. típusába négy csatot sorol, formailag ezek megegyeznek a mi *C típusunkkal*. Datálásuk: XI. század második fele – XII. század eleje.¹¹⁷

A második típusba egyetlen csat tartozik, ezt a Konskie-ban feltárt temető 53. sírjában találták. A sírmezőt I. Béla (1060–1063) két érméje datálja.¹¹⁸ E tárgy formailag azonos a hódmezővásárhely–gorzsai csattal. Z. *Holovinska* szerint használata a

110. *Klanica*, Zd. 1963. 44–50. Taf. 26.3.

111. *Cervinka*, I. L. Slované na Moravě a říše Velkomoravska. Brno 1927. 160. A szlovák kutatók közül L. *Niederte* szentelt figyelmet a líra alakú csatoknak. Véleménye szerint bizánci eredetűek, s a VII. századtól terjedtek el, a Kijevi Fejedelemség közvetítésével pedig a X–XI. században eljutnak Közép-Európába és Közép-Ázsiába egyaránt: *Niederle*, L. Rukovet slovanské archeologie. Praha 1931. 174–176.

112. *Huszár* L., 1967. 175–200.

113. *Bálint* Cs., 1982. 3–32.; *Bálint* Cs., 1981. 105–133. Abb. 1.

114. *Kostrzewski*, J. Pradzieje Polski. Poznan 1949. 265-e csatokat keleti szláv vagy baltikumi készítményeknek tartja. Hasonlóképpen vélekedik *Kaszewsky*, E.–*Kaszewsky*, Z. 1971. 365–435. A fentiekkel szemben inkább Káma-vidéki eredetre gondol *Marciniak*, J. 1960. 169–170.

115. *Holowinska*, Z. 1963. 390. Románia területéről Dinogetiából ismert két darab: *Stefan*, Gh.–*Barnea*, I.–*Comsa*, M.–*Comsa*, E. Dinogetia I. Bucuresti 1967. 298. Fig. 173. 18–19. Magyarországon Szabolcsveresmarton került elő az egyetlen példány, ezt a későbbiekben tárgyaljuk.

116. Lelelőhelyei: Brzesc Kujawski, Czarna Wielka, Garbów, Kaldus, Krszwica, Malkowice, Ostrow Lednicki, Pawłówek, Poddebice, Radzików, Samborzec, Strzemieszce: *Holowinska*, Z. 1963. 390. bőséges szakirodalommal. Az újabb leletek: Plesniskó: *Nowakowski*, A. 1972. 81., Rysz. 2. 6–7.; Lubien: *Wojcikowie*, E. i A. 1973. 167. Tabl. VI. 3., VIII. 4.

117. *Holowinska*, Z. 1963. 388–89. A leletek: Brzesc Kujawski, Czerná N. Huczwa, Dziłów, Sandomierz.

118. I. m.: 387.

XI. századra jellemző. Végül szintén egyetlen csat képviseli az *I. típus*t, amelyet X. századnak határoz meg.¹¹⁹ E darab pontos párhuzama nálunk a keceli szórvány csat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Lengyelországból közölt líra alakú csatok nagy többsége nálunk ismeretlen forma, (IV. típus), az I–III. csoportokba sorolt, összesen hat darab tárgy pedig megfelel a mi *C típusunknak*, s használatuk ideje is nagyjából azonos.

VI. Mindezek után vegyük szemügyre a Skandinávia és a Szovjetunió hatalmas területeiről rendelkezésünkre álló adatokat. Az elterjedési területet bemutató térképet szemlélve első pillantásra kitűnik, hogy az általunk *C típusúnak* nevezett csatok a Szovjetunió európai területének északi részén csoportosulnak (8. ábra).

Többségüket a Volga–Oka környékén találjuk, valamint a balti területeken, egészen Finnorszáig és Svédorszáig. E vidékek líra alakú csatjait az is jellegzetessé teszi, hogy közülük nagyon soknak a csatkarikáján látható egy olyan rozettaszzerű kis dísz, amilyennel a lengyelországi csatok esetében már találkoztunk (9. ábra 9.). Másokon hosszú, néha díszes nyúlvány van (9. ábra 8.).¹²⁰ Az a néhány darab, amelyet a Fekete-tenger partvidékén találtak, minden bizonnyal importként került ide északról.¹²¹ E csatok nagy többségét az ásatók a XI–XII. századra datálják. Néhány darab azonban már a IX–X. században is megjelenik. Pontosabb keltezésük sajnos eléggé nehéz, mert az ásatási beszámolók többségében gyakran két-három évszázados időintervallumok közé helyezik őket, s a finomításra ritkán nyílik lehetőség.¹²²

Azon csatok néhány példányát is felfedezhetjük, amelyekkel már Kenézlő és Santok esetében találkoztunk.¹²³ Lelőhelyeik Kijev környékén csoportosulnak, egyet pedig valamivel északabbra, a Nyeman forrásvidékénél találtak. Valamennyi a IX–X. századra datálható.

A tárgyalt területen a legelterjedtebb forma a – besorolásunk szerint – *A típusú* csat. Megjegyzendő, hogy az imént említett baltikumi részeken és az oroszországi erdős vidékeken kisebb számban található, a *C* és *D típusúakkal* keveredve. Szép számmal láthatunk ilyeneket viszont a Kijev környéki temetőkből.¹²⁴ Az Oka folyótól délre, a szaltovói kultúra területén, a Krímben, Észak-Kaukázusban viszont „egyeduralkodó”, itt szinte nem is találkozunk más formával. Ugyanez a helyzet a Volga–Káma vidékén.

119. I. m.: 386.

120. *Kivikoski, E.* 1973. 145. Abb. 1196: Sysma-Siivolanpelto. *E. Kivikoski* e típust „gotlandi formá”-nak nevezi, amely a Kelet-Baltikumtól Finnorszáig a XI. században terjedt el. Hasonló meghatározást adott korábban *Cleve, N.* 1929. 259–260. Abb. 14–15.; Jellegzetesen viking típusú leletek kíséretében került elő egy ilyen csat Szaarema szigetén: *Э. А. Кустин: Археологические памятники начала 2. тысячелетия на островах Саарема и Муху. СА 1967/1. 180–182; Daugmala: Э. С. Мугуревич: Восточная Латвия и соседние земли в 10–13. вв. Рига 1965, 127., обр. 16.*

121. *А. Л. Якобсон: Раннесредневековый Херсонес. МИА 63 (1959) 276., рис. 139. 23–24.*

122. *А. Р. Стубавс: Археология в советской Латвии 1945–67. г. СА 1967/4. 116. 5; Уа.: Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanov, M. A., Die Materielle Kultur der Alten Rus. Berlin 1959, 224.*

123. *Блифельд (1965) 131., табл. 4.8; Самойловский (1970) 195., рис. 7; Гуревич (1962) 110–111., рис. 98. 4; Блифельд (1977) 138–141., табл. 9.; A Szesztoviciben talált leleteket közli még: Arne, T. J., Skandinawische Holzkammergräber in der Ukraine. AcAr (1931) 302. Arne a sírokat viking hagyatéknak tartja.*

124. *И. П. Русанова: Курганы полян 10–12. вв. САИ Е1–24. (1966) табл. 21; Kijevből: М. К. Каргер: Древний Киев 1–2. Москва–Ленинград 1958, 191–194., рис. 38; hasonlókat közöl: В. В. Седов: Восточные славяне. Арх СССР Москва 1982, табл. 18. 14, табл. 38. 22–23., табл. 46. 24.*

Főként a volgai bolgárokkal kapcsolatba hozható temetőikben találjuk a líra alakú csatok legszebb, legdíszesebb darabjait.¹²⁵ Mestereik a csatkarikát szinte teljes felületében rozettaszerű díszekkel borították. Egyszerűbb kivitelűek a nyugat-szibériai alföldön napvilágra került példányok.¹²⁶ Az Ob forrásvidékénél, az Altájban és a Minuszinszki medencében sem számít ritkaságnak a lovasnomádok sírjainak feltárásánál a líra alakú csat.¹²⁷ Nagy számban találtak ilyeneket Pendzsikent romjainak feltárása során is.¹²⁸ Ez utóbbiak egy része arab dirhemekkel is jól datálható (7. ábra 10–12).

Időben a legkésőbbiek az *A típusú* csatok közül azok, amelyeket a baltikumi és a szlávok lakta vidékeken találtak. *E. Kivikoski* a finnországi példányokat – és tágabb értelemben e tárgyak baltikumi felbukkanását is – a XI–XII. századra teszi.¹²⁹ Hasonló értelemben nyilatkozott *L. A. Golubeva* is.¹³⁰

A szaltovói kultúra területén viszont a VIII–IX. században a leggyakoribbak,¹³¹ egyes kutatók szerint innen terjedtek el a Krím,¹³² a Kaukázus¹³³ és a Káma¹³⁴ vidékére is. Meg kell jegyezni, hogy mind a saját adatgyűjtésem, mind a szovjet kutatók feldolgozásai¹³⁵ arra mutatnak, hogy a szaltovói kultúra területén – noha ott is kimutatható a líra alakú csatok jelenléte – előfordulásuk korántsem olyan tömeges méretű, hogy azt a kultúra jellemző tárgyai közé sorolhatnánk. Elterjesztésében valóban szerepet játszhatott, de előfordulásukat nem vezethetjük vissza kizárólag a hatására. Mint alább majd látni fogjuk, valószínűleg e csatok kialakulása távolabbi területekre vezet bennünket.

A VIII–X. századi, feltehetőleg jórészt a volgai bolgárok hagyatékát őrző sírokon kívül a Káma-vidéken az ún. Kusnarenkovói típusú temetőkből (Jamas-Tau, Huszainovó, Bekesevó I–II., Lagerevó, Isimbaevó, Szterlitamak, Sztaro-Halilovo, Karanaevo, Igyelbaevo),¹³⁶ valamint a bizonytalan hovatartozású igimi leletből¹³⁷ is ismerünk líra alakú csatokat. A két utóbbi leletcsoportból származó csatok formailag teljesen megegyeznek a Bolsije-Tigani–Bolsije-Tarhani kör csatjaival. Mindkét helyen megtalálhatók azok az egész felületükön rozettás – vagy *E. A. Halikova* elnevezésével: relief díszű – csatok, amelyekhez hasonlót más tájakról nem ismerek (9. ábra 2.). Még egy

125. *Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.* 1981. Taf. 6.33. Taf. XIII. B. Taf. XXXIII. 9.; Ua.: *Halikova, E. A.* 1976. 64., 8. kép 33., 11. kép 10.
126. *Arne, T. J., Barsoff Gorodok.* Stockholm 1935, 33., Fig. 83. Л. А. Чиндина: Керамика могильника Рёлка на средней Оби. СА 1970/1. 248–254., рис. 1. 10; *Могильников–Конников* (1983) 162–180., рис. 4. 4. рис. 5. 15–16.
127. *Ковалевская* (1979) 18–27., *А. К. Амброз*: Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. СА 1971/3. 127–129.
128. *В. И. Распопова*: Поясной набор Согда 7–8. вв. СА 1965/4. 81.
129. *Kivikoski, E.*, 1973. 118., 145.
130. *Л. А. Голубева*: Могильник 10 на середине 11. в. на Белом озере. СА 1961/1. 201–215.
131. *С. А. Плетнева*: От кочевый к городам. МИА 142 Москва 1967, 137–142.; *С. С. Сорокин*: Железные изделия Саркела Белой вежи. МИА 75 (1959) 141.; *Генинг–Халиков* (1964) 57.
132. *А. И. Айбабин*: Салтовские поясные наборы из Крима. СА 1977/1. 230–238.
133. *Степи Евразии в эпоху средневековья. АрхСССР (1981) ред. С. А. Плетнева.* 109–111., рис. 60.
134. *Генинг–Халиков* (1964) 57.; Ua.: *Halikova, E. A.*, 1976. 64., 69.
135. *Ковалевская* (1979) 18–27.
136. *Мажитов* (1981) 37–38., 45., 54., 56–57., 63–64., 70., 76., 89–91., 113–119.
137. *П. Н. Старостин–Е. П. Казаков–Р. С. Габяшев*: Игимский могильник. СА 1973/1. 261–264. A lelet etnikai hovatartozásának bizonytalanságáról *Fodor I.*, Bolgár–török jövevényiszavak és a régészeti. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Red: *Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A.*, Bp. 1977., 95., 34. j.

típusról kell szót ejtenünk e helyen. Az imént említett temetőekben többször is felbukkan egy jellegzetes, karikáján mély rovátkákkal díszített csatforma (9. ábra 1.), amely a Kárpát-medencéből ismert *B típusú* darabokkal mutat rokonságot, legfőképpen a nyíracskáival. *V. B. Kovalevszkaja* Pendzsikentből mutat be ilyen csatokat, szogd meszterek keze munkájának vélve azokat.¹³⁸

Érdekes módon a Felső-Káma vidékén ismét az *A típus* egyszerű, díszítetlen változataival találkozunk (Redikor, Nyevolínó, Brodi, Gorbunjata, Polom, Midlany-Saj).¹³⁹ Hasonló a helyzet Nyugat-Szibériában is (Barszov-Gorodok, Okunevó-Muromcev).¹⁴⁰ Ilyen egyszerű kidolgozású csatokat találunk az Altájban és a Minuszinszki-medencében feltárt VIII–IX. századi türk sírokban (Katanda II., Kopjoni, Kuraj, Tujajta, Kapcsalszk) (9. ábra 6–7.).¹⁴¹

E vidékeken és Dél-Szibériában már korábban, a VI–VIII. században is kimutathatunk olyan tárgyakat, amelyek formailag bízvást a líra alakú csatok közé sorolhatók. Okunevó Muromcev (Omszk körzetében, az Irtis egyik mellékfolyója, a Tari bal partján) mellett egy VI–VIII. századi temetőt tártak fel, amelynek 3. és 4. sírjából kalcinálódott csontok közül ilyen csatokat emeltek ki (9. ábra 3–4.).¹⁴² Az Ob mentén, Tomszk körzetében tárták fel a hasonló korú rjolokai temetőt, amelynek leletanyagából *L. A. Csindina* egy ugyanilyen csatot közöl¹⁴³ (9. ábra 5.).

A líra alakú csatok használatának ennél még korábbi emlékeit is felfedezhetjük. A Fekete-tenger ÉK-i partja közelében, Novorosszijszk mellett olyan V. századi temetőt tártak fel, amelyben a harcosok mellé temették – külön gödörbe – a lovukat is.¹⁴⁴ *A. V. Dimitriev* leírása szerint a 4. sírban a lókoponya bal oldala mellett egy bronz csat került elő (9. ábra 8–9.). Funkciója hasonló lehetett, mint a hódmezővásárhely–nagyszigetinek. Egy ugyanilyen bronzcsat a 10. lósírból is napvilágot látott, a ló jobb hátsó lábánál.¹⁴⁵ *A. V. Dimitriev* a csatok párhuzamait a korai hun anyagban keresi. Úgy tűnik joggal, mert a Noin-Ula-i 6. kurgánban hasonló tárgyra bukkant egy veretes övön *Sz. I. Rudenko*.^{145/a} E feldolgozások szerint az ilyen bronzcsatok gyakoriak ez idő tájt az Altájban.¹⁴⁶

Röviden érintenünk kell a líra alakú csatok kialakulásának kérdését is. Mint az eddigiekben láttuk, a VIII. századtól terjedtek el tömegesen, de jelenlétük az Altájban, Dél-Szibériában kimutatható már a VI–VII. századtól. Valószínűleg a novorosszijszki példányok is onnan eredeztethetők.

Már e tárgytypus első, élesszemű rendszerezője, *Nils Cleve* felhívta a figyelmet arra, hogy az „őstípus” keresésénél különös figyelmet kell szentelnünk a nyugat-szibé-

138. *Ковалевская* (1979) 27., табл. X. 7.

139. A díszítettek itteni hiányáról: *Halikova, E. A.*, 1976. 69., előfordulásukról: *Ковалевская*

140. *Могильников–Конилов* (1983) 165–180., *Arna, T. J.*, Barsoff Gorodok. Stockholm 1935, 33.

141. *Ковалевская* (1979) 18–34., *A. K. Амброз*: Проблеми раниесредневековой хронологии восточной Европы. СА 1971/3. 127–129.

142. *Могильников–Конилов* (1983) 162–180.

143. *Л. А. Чиндина*: Керамика могильника Рёлка на средней Оби. СА 1970/1. 248–254., рис. 1. 10.

144. *В. А. Димитриева*: Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска. СА 1979/4. 212–222.

145. I. m. 217., рис. 3. 3, 14.

145/a *С. И. Рубенко*: Культура хуннов и ноитуминские курганы. (Москва–Ленинград 1962) 49., рис. 40., Т. XXII. 4–5., 7.

146. I. m. 221. Meg kell említenünk, hogy a Kaukázus északi előterében több helyen találtak ugyanilyen csatokat, olyan temetkezésekben, amelyeket az V–VIII. századok közé helyeznek: *А. П. Рунич*: Раннесредневековые скрепы Пятигорья. СА 1979/4. 232–246., рис. 1. 5; рис. 7. 7.

riai, altáj-vidéki leleteknek,¹⁴⁷ s az itt található csontcsatok egyes típusainak. Valóban, esetenként feltűnő a bronzból készült korai csatok nagyfokú formai hasonlósága a csontcsatokéhoz. A teljesség igénye nélkül itt néhány olyan darabra szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket azonos lelőhelyen – néha ugyanabban a sírban – találtak, anyaguk viszont különböző.

Теплoughov tárta fel a Tuva vidékén a Turán I. 93. kurgánt, melyből ember-, ló- és birka-csontok közül került elő több csat. Egy részük csontból (10. ábra 3–5.), a többi bronzból készült (10. ábra 1–2.). Az ásató a lovasfelszerelés darabjait látja bennük, a kurgán leletanyagát pedig *V. N. Poltorackaja* a Pazyryk-i korszakhoz sorolja, hangsúlyozva a leletanyag erős kapcsolatait a Minuszinszki-medence tárgyaival. Földbe kerülésüket az i. e. V–III. század közé teszi.¹⁴⁸

A Pazyryk-i és a Basandar-i kurgánokból hasonló bronz-, ill. csontcsatokat ismeret Sz. *I. Rudenkó* is, zömük a lószerszám tartozéka lehetett.^{148/a}

M. P. Zavituhina leírása szerint Bijszk I. lelőhelyen a 12. kurgánban a ló koponyáján 4 csontcsat volt (10. ábra 7–8.), a mellette fekvő férfi térdénél pedig egy hasonló formájú, de már bronzból készült tárgy (10. ábra 6.). A szerző szerint ez utóbbi típus az Altájban az i. e. VII. században jelenik meg, erre vonatkozólag több párhuzamot is felsorol (pl. *Baparada II.*).¹⁴⁹ *L. R. Kizlaszov* is több ilyen leír a Minuszinszki-medencéből a Tagár-Tastik kultúra időszakából (i. e. II–I. század).¹⁵⁰

Két leletet említenék meg röviden, mindkettőt a szkíta–szarmata emlékek közé sorolják. Az egyik Kelet-Kazahsztánból való (Kamisinka),¹⁵¹ a másik az Altájból, a Katuny folyó jobb partjáról, Bisztrjanszkból¹⁵² (10. ábra 9–11.).

A líra alakú csatok eredeztetésének kérdésében távol áll még a kutatás attól, hogy a végső szót kimondhassuk. A fenti néhány lelet bemutatása azonban talán némi támpontot adhat e talány jobb megvilágításához. Ha közvetlen összefüggésüket a későbbi líra alakú csatokkal ma még nem is tudjuk kizáróan bizonyítani, arra szemléletes példát szolgáltatnak, hogy a jól bevált csontcsatokat lassanként hogyan váltják fel a tartósabb bronzból készületek, átvéve és továbbfejlesztve előképeik formai variánsait. Egyelőre csak hipotézisként vehető fel, hogy ez volt a líra alakú csatok kialakulásának módja is, helyszíne pedig a fent megismert Nyugat-Szibéria és az Altáj vidéke.

VII. E kis tárgy, amelynek történetét e dolgozat igyekezett vizsgálat alá venni, nyilvánvalóan hatalmas területen elterjedt közönséges tucatarú. Mint azonban kiderült, a látszólagos formai egyöntetőség mögött időben és térben elválasztható típusok húzódnak meg.

Olyan korszatú bronzcsatokat, amelyeket a líra alakúak előképeinek tarthatunk, legkorábban az i. e. VII. századtól sikerült kimutatnom Nyugat-Szibériából és az Altájból. Ezek feltehetőleg a hasonló megformálású, csontból készített tárgyak kialakítását

147. *Cleve, N.* 1929. 255.

148. *В. Н. Полторацкая:* Памятники эпохи ранних кочевников в Туве. АСГЭ 3 (1961) 83–100., рис. 4. 6–12.

148/a *С. И. Руденко:* Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва–Ленинград, 1953. рабл. X. 10–13.

149. *М. П. Завитухина:* Могильник времени ранних кочевников близ Г. Бийска. АСГЭ 3 (1961) 89–93., рис. 7. 1., 4., 11–12.

150. *А. Р. Кызласов:* Таштикская эпоха в истории Хакасско Минусинской котловины. Москва 1960. рис. 29. 5.

151. *Ф. Х. Арсланова:* Новые материалы 7–6. вв. до н. э. из Восточного Казахстана. СА 1972/1. 256., рис. 1. 12.

152. *М. П. Завитухина:* Курганы у села Быстрянского в Алтайском крае. АСГЭ 8 (1966) 74–75., рис. 2. 26.

kövezték. Persze a csontcsatok használata ezzel természetesen nem szűnt meg, hiszen ilyeneket még évszázadok múlva, a kései nomádok is használtak.¹⁵³

A fent említett területeken a VI–VIII. századtól tudunk kimutatni már valóban líra alakúnak nevezhető csatokat. E kis tárgyakat etnikumhoz nemigen lehetne kötni, hiszen praktikus és sokoldalú használhatóságuk miatt gyorsan elterjedtek a sztyeppén. Távoli területekre való eljutásukat nyilván a szaltovói kultúra élénk és sokirányú kereskedelmi kapcsolatai is elősegítették. Érdekes problémát vet fel a Volga–Káma-vidék leletanyaga. A magyar szakirodalomban oly gyakran idézett volgai bolgár temetők – különösen a korai, Bolsije-Tarhani típusúak – sírjaiból olyan díszes, szépen megformált darabok láttak napvilágot, amelyeknek másutt nem találjuk párját. Nem találjuk a honfoglaló magyarok sírjaiban sem, s ez a tény növeli azoknak az adatoknak a számát, amelyek arra mutatnak: lényeges eltérések is vannak a korai volgai bolgár leletanyag és a Kárpát-medence X. századi régiségei között.¹⁵⁴

Az *A típusú* csatok főleg kereskedelmi úton juthattak a Baltikumba, de a formát átvéve, előállításukat az ottani népek rövidesen már maguk is elvégezheték. A közvetítő tevékenységben jelentős szerepük lehetett a vikingeknek, pontosabban az általuk létesített kereskedelmi telepeknek, állomásoknak. Hogy egy-egy ilyen központban – más tömegcikkhez hasonlóan – az ottani mesterek nagy számban állították elő e tárgyakat, az könnyen elképzelhető. Hiba lenne azonban kizárólag egy-két központra leszűkíteni a gyártás helyét.¹⁵⁵ Szinte nincs ugyanis két egyforma darab, még ha bizonyos ismérvek alapján típusokba tudtuk is sorolni azokat.

Az Al-Duna vidékén szintén kereskedelmi kapcsolatok eredményeként jelenhetett meg e tárgytypus a X–XI. században. Hogy nem beköltöző nomád csoportok hozták magukkal, azt talán alátámasztja az a tény is, hogy nagy többségüket települések feltárásánál találták, sírből alig néhányat ismerünk, s azok is a sztyeppék nomádjainak felszerelési tárgyait nélkülöző temetkezések. Ugyanilyen módon kerülhetett az Adriai-tenger partjára a két jugoszláviai példány. Mivel az említett területeken nagy többségben az *A típusú* csatok terjedtek el, ez arra mutat hogy főként a sztyeppéi népekkel – és talán Kijevvel – kiépített kereskedelem révén kerültek ide. Viszonylag csekély számuk miatt a helyben történő előállítás ez esetben kevésbé valószínű.

Egyértelmű viszont, hogy a Kárpát-medencében a líra alakú csatok használatának szokását a honfoglaló magyarok terjesztették el. Érdekes módon azonban már az avar leletanyagban találkoznak egy nagy csatkarikájú, áttört szíjszorítójú tárgytypussal, amelynek párhuzamait az Altáj vidékén és Nyugat-Szibériában láttuk a VI–VIII. századi leletanyagban.^{155/a} Velük talán szintén a líra alakú csatok előképeinek egyik variánsa jutott a Kárpát-medencébe, formailag ezek azonban jól elválaszthatók a honfoglaló magyarok által használt daraboktól.

153. Степи Евразии в эпоху средневековья. АрхСССР Москва 1981, ред. С. А. Плетнева. рис. 71. 23–24., рис. 90. 34.

154. A honfoglaló és a korai volgai-bolgár leletanyag eltéréseire legutóbb *Fodor I.* hívta fel a figyelmet a Bolsije Tigrani temetkezések rövid ismertetése kapcsán: bolgár–török jövevény-szavaink és a régészet. MÓT Bp. 1977. 109–114. Ismereteim szerint a „reliefdíszes” csat a későbbi, Tankeevka-i típusú temetőkben már nem fordul elő. A IX–X. századi kusnarenkovi típusú lelőhelyeken viszont gyakori lelet: Jamas-Tau, Huszainovó, Bekesevo I–II., Karanaevó emlékei erről tanúskodnak.

155. Ebből a szempontból leggyakrabban Kijevre gondolnak a kutatók: *Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, Eu.*, *Dinogetia I.* Bucuresti 1967. 298; Hasonlóan vélekedik *A. Л. Монлайт*, *Старая Рязань*. МИА 49 (1955) 176., 15. j.

155/a *Török Gy.*, 1980–81. 44., VIII. t. 20. Az avar emléanyagban fellelhető csatoknál a szíjfogó csattest még keskenyebb a csatkarikánál. A valódi líra alakú csatoknál a csattest és a karika egyforma szélességű.

Mivel területünkön nagy többségben vannak az *A típusú* csatok, sőt a X. században szinte csak ezek fordulnak elő, (a *B típusúakkal* együtt, amelyek esetleg az előzőnek egy variánsát jelentik), bizonyosnak csak azt mondhatjuk, hogy őseink valahol a sztyepei vándorútjuk során ismerkedhettek meg e tárgytypussal. Fentebb már láttuk, hogy a Volga–Káma-vidék VIII–X. századi temetőire jellemző díszes darabok nálunk hiányoznak, honfoglalóink egyszerű kidolgozású csatjai inkább az Al-Duna vidékiekkel mutatnak szoros rokonságot. E tények azt sugallják, hogy a párhuzamok keresésénél főként a szaltovói kultúra (és szomszédos területei) hasonló megformálású leleteihez kell fordulnunk.

Egészen más a helyzet a *C típusú* csatokkal. Adataim szerint a XI. század kezdeténél – esetleg a X. század végénél – korábban nem számolhatunk a megjelenésükkel. Fő előfordulási területük a Baltikum, innen terjedhettek el a kelet-európai erdővidékeken élő szláv és finnugor népeknél. Eredetük kérdéses. Elképzelhető, hogy a sztyeppéről idekerült csatforma variálásából alakították ki az itteni népek. Jellegzetességei – a lapos csatkarikás rovátkolt vonalak, vagy egy kis rozettaszerű dísz – világosan az északi területek leleteire jellemzők. Ugyanez a helyzet azokkal a darabokkal is, amelyek csatkarikája hosszú nyúlvánnyá csúcsosodik, néha szép díszítéssel. A sztyeppéken, a Fekete-tenger északi partvidékén e típus képviselői csak kis számban fordulnak elő, s feltehetően a Baltikum vidékéről juttatta ide azokat a kereskedelem. A közvetítő szerepet itt főként a Dnyeper vízi útja tölthette be. A Kárpát-medencében előkerült néhány darab vizsgálata nyomán is azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a XI. század elejénél korábban itt sem jelentkeznek. Területünkre feltehetően szintén az északi kereskedelmi kapcsolatok révén jutott el néhány darab.¹⁵⁶ Hasonló a helyzet a lengyelországi példányok esetében is.

Azoknak a díszes csatoknak, amelyeket Kenézlő és Santok esetében ismertünk meg, az analógiái Kijev környékén csoportosulnak. Talán előállításuk is itt történt, s ezzel újból szaporodik azon honfoglalás kori leleteinknek a száma, amelyeknek pontos analógiái a Kijev környéki kurgánokból látnak napvilágot.

A *C típusú* csatokról fentebb elmondottak teljes mértékben vonatkoznak a *Z. Holovinska* által a IV. típusba sorolt, főként Lengyelországban és a Baltikumban elterjedt variánsokra is. Néhány darabot leszámítva, a jelzett területtől délre e forma szinte ismeretlen. E helyütt azonban egy számunkra most nagyon fontos leletre hívnám fel a figyelmet. *Németh Péter* közleménye szerint Szabolcsveresmarton a Tisza magaspartjának omlása során egy niellóberakásos bronz díszbaltácska kíséretében egy olyan – ugyancsak niellóberakásos – bronzcsat került elő, aminek hasonmás példánya a lengyelországi Samborzezből (pow. Sandomierz) ismeretes.¹⁵⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy e nagyon fontos leletegyüttes fotón vagy rajzon nem került még közlésre, de a samborzezi példa nyomán nyilvánvaló, hogy itt is az imént említett tárgytypusról van szó. A csatok ezen formájának, és általában az egész *C típusnak* a vizsgálatából leszűrt következtetésem teljes mértékben megegyeznek *Németh Péter* azon elgondolásával, miszerint a szabolcsveresmarti csat a fejedelmi-királyi hatalom erősítésére az országba hívott varég-rusz eredetű testőrség egyik tagjának tulajdona lehetett.¹⁵⁸ Közvetett módon pedig újabb bizonyítékot jelent arra nézve, hogy a hasonló módon díszített, az elterje-

156. Ezen kapcsolatok legutóbbi összefoglalását 1. *Fodor I.*, 1981. 85–88.

157. *Bartys, J.* 1936. 171–178. A szabolcsveresmarti leletről *Németh P.*, 1975. 15. Lengyelországban, mint fent láttuk, néhány darabtól eltekintve, a líra alakú csatok közül szinte csak e típust használták.

158. *Németh P.*, 1975. 15. A varég-rusz testőrség kérdéséről *Györffy, Gy.* 1958. 573–580. Ugyanarról *Kristó Gy.*, 1980. 57–66.

dést tekintve ugyanazon ismérvekkel körülírható *C típusú* csatok ugyanezekről az északi-északkeleti területekről kerültek a Kárpát-medencébe, akár az imént említett módon, akár kereskedelem útján.

A hatalmas területen elterjedt líra alakú csatok különféle változatait tehát a VI. századtól a XII. századig ki tudjuk mutatni. Felhasználásuk módja ugyancsak változatos, övcsatként éppúgy használták, mint a fegyverzet felfüggesztésére, vagy a lószerszámzat tartozékaként.¹⁵⁹

IRODALOM

Arbman, H.

1943. Birka I–II. Uppsala

Arna, T. J.

1931. Skandinavische Holzkammergräber in der Ukraine. *AcAr* 3

1935. Barsoff Gorodok. Stockholm

Bakay K.,

1975. Jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). *SMK* 2.

1978. Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StComit* 6.

Bálint Cs.,

1971. Szabadkígyós–Tangazdaság. *BMMK* 1.

1976. A magyarság és az ún. Bjelő-brdói kultúra. *Cumánia* 4.

1981. Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa *Acta ArchHung.* 19.

1982. Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. *Századok* 116.

Banner J.,

1933–34. Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorszai részében. *Dolg.* 9–10.

Barnea, I.–Mitreă, B.

1957. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea) *MCA* 5. 459–473.

Bartys, J.

1936. Wczesnohistoryczne cmentarzyska szkieletowe wsi Samborzec, pow. Sandomierz. *PrzA* 5. 171–178.

Belojevic, J.

1980. Materijalna Kultura Hrvata od 7–9. stolejca. Zagreb

Bóna I.,

1986. Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. szerk. *Mak-kay L.–Mócsy A.* Bp.

Budinsky-Kricka, V.–Fettich N.,

1973. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava

Cervinka, I. L.

1927. Slované na Moravě a říše Velkomoravska. Brno

Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.

1981. Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. *Rég. Füz.* Ser. II. No. 21. Bp.

Cleve, N.

1929. Jüngererzeitliche Funde von der Insel Berezan. *ESA* 4.

Chropovsky, B.

1962. Slovenské pohrebisko v Nitre na Lupke. *SlA* 81. 175–241.

Csallány G.,

1941. Újabb honfoglalás kori leletek Szentés környékéről. *FolArch.* 3–4. 182–190.

1933–34. Avar és magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolg.* 9–10.

Diaconu, P.

1969. Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Pacuiul lui Soare. *Dacia* 13.

159. Itt szeretnék köszönetet mondani *Fodor Istvánnak* az anyaggyűjtés során és lektori véleményében adott hasznos tanácsaiért.

- Dienes I.*,
 1956. Un cimetière de Hongrois Conquérrants á Bashalom. *ActaArchHung.* 7.
 1966. A honfoglaló magyarság lószerszámának néhány tanulsága. *ArchÉrt.* 93.
 1966a. A bordányi honfoglaló magyar asszony lószerszáma. *MFMÉ*
 1978. Opponensi vélemény Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században című kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt.* 105.
 1986. A Felső-Tisza-vidék a X. században Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.
- Dókus Gy.*,
 1900. Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. *ArchÉrt.* 20.
- Fehér G.*,
 1940. A bolgár törökök szerepe és műveltsége. Bp.
- Fettich N.*,
 1937. A honfoglaló magyarság fémművészete. *ArchHung.* 21.
- Florescu, Gr.–Florescu, R.–Ceacalopol, Gl.*
 1961. Săpăturile arheologice de la Capidava. *MCA* 7.
- Florescu, R.–Cheluta, N.–Georgescu, G.*
 1974. Săpăturile de la Capidava. *Pontaica* 7.
- Fodor I.*,
 1977. Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. *MÓT* Bp.
 1981a. A magyarország baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században a régészeti leletek alapján. *SzMMÉ*.
 1981b. Honfoglalás kori sír Doroszlón. *CommArchHung.*
- Györffy Gy.*,
 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. *Századok* 92.
- Halikova, E. A.*
 1976. Ósmagyar temető a Káma mentén. *ArchÉrt.* 103.
- Hampel, J.*
 1902. Régiségek a honfoglalás korából. *ArchÉrt.* 22.
 1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig
- Harhoiu, R.*
 1972. O catarama in forma de lira descoperita la Tirgisor. *SCIV* 23.
- Heitel, R.*
 1986. Pricipalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zonă sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977). II. Piese de metal. *SCIV* 37.
- Holowinska, Z.*
 1963. Uwagi a typologii chronologii Wczesnosredniowiecznych sprzazek lirowatych na podstwie okozow znalezianych w Polsce. *APolski* 8.
- Huszár, L.*
 1967. Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa. *ActaArchHung.* 19.
- Jósa A.*,
 1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. *ArchÉrt.* 34.
- Kaszewsky, E.–Kaszewsky, Z.*
 1971. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko w Brzesciu Kujawskim, pow. Wloclawek. *MatWroc.* 1.
- Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.*
 1977. Le cimetière de Tankeevka. Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'est. *Red. Erdélyi I.* *StudArch.* 6.
- Kivikoski, E.*
 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki
- Kiss A.*,
 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp.
- Kiss L.*,
 1920–22. Az eperjeskei honfoglalás kori temető. *ArchÉrt.* 39.
 1933–34. Honfoglalás kori leletek a Jósa Múzeumban. *Dolg.* 9–10.
- Kovács J.*,
 1942. A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető. *Közl.* II/1.

- Koperski, A.–Parczewski, M.*
1978. Das altungarische Reitergrab von Przemysl. *ActaArchHung.* 30.
- Kostrzewski, J.*
1949. *Pradzieje Polski.* Poznań
- Kristó Gy.,*
1980. Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. *AASzeg.* 67.
- Kürti B.,*
1978–79. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. *MFME*
- László Gy.,*
1942. Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. Kolozsvár
1944. A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
1976. Aempléni honfoglalás kori vezérsírról. *ArchÉrt.* 103.
- Marciniak, J.*
1960. Cmentarzyska szkieletowe z okresu wczesnosredniowiecznego w Strzemieszycach Wielkich, pow, Bedzin. *MatWczesn* 5.
- Marušić, Br.*
1960. Istrien im Frühmittelalter. Pula
- Mesterházy K.,*
1968. A nyíracádi honfoglalás kori leletek. *Acta Iuvenum* I.
1971. Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog története szerk. *Komoróczy Gy.* Debrecen
1975. Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. *FolArch.* 26.
- Mészáros Gy.,*
1973–74. A Mőzs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. *BÁMÉ* 4–5.
- Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.,*
1961. Data to the reconstruction of the population of an eleventh century cemetery: Gáva-Market. *CranHung* 4.
- Németh P.,*
1973. Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. *ArchÉrt.* 100.
1975. Borsova határvármegye kialakulása. A kisvárdai vármúzeum kiadványai 5.
- Niederle, L.*
1931. *Rukovet slovanské archeologicé.* Praha
- Nitu, A.–Zaharia, E.–Teodor, D. Gh.*
1959. Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni. *MCA* 6.
- Novomy, B.*
1964. Slovenské radové pohrebisko v Šarovciach okr. Levice. *Musaica* 4.
- Nowakowski, A.*
1972. Górne pobuze w wiekach VIII–IX. *AALódz* 21.
- Nyáry J.,*
1873. A pilini Leshegyen talált csontvázokról. *ArchKözl.* 9.
- Patay P.,*
1957. Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. *ArchÉrt.* 84.
- Párducz M.–Tary L.,*
1939. A Csongrád-vendelhalmi honfoglalás kori lelet. *FolArch* 1–2.
- Popa, R.*
1984. Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Păcuil lui Soare. *Germánia* 62.
- Révész L.,*
1985. Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. *AASzeg. Suppl.* V.
- Sőregi J.,*
1938. Megyei múzeumigazgató beszámoló jelentései. *DMÉ*
- Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.*
1967. *Dinogetia I.* Bucuresti
- Teodor, Dan Gh.*
1978. Teritoriul est Carpatic in veacurile V–XI. e. n. Iași
1980. Elemente si influente bizantine in Moldova secolele VI–XI. Iași

- Tettamanti S.*,
1975. Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StComit 3.
- Tocić, A.*
1960. Radové pohrebisko devinskeho typu z XI. stor. v Mlynárčiach pri Nitre. SIA 10.
1968. Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3.
1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SIA 19.
1979. K otázke etnicity pohrebisk z 10. storočia na slovensku. In: Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6–13. storočí. Zborník referátov zo sympózia v Nových Vozokánoch 19–20 marca 1979. Nitra
- Török Gy.*,
1962. Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39.
1980–81. Avar kori temető Csengelén. MFMÉ 1980/81. 1.
- Vinski, Zd.*
1967. Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj ostvštini predslowenskog supstrata. VAHD 69.
- Wojcikowie, E. i. A.*
1973. Cmentarzysko wczesnosredniowieczne w Lubienin, pow. Piotrkow Trybunalsky. PMMAE 20.
- Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanov, M. A.*
1959. Die Materielle Kultur der Alten Rus. Berlin
- Бліфельд*
1965 Д. І. Бліфельд: Древньоруський могильник в Чернігов. Археологія 18 (1965)
- Бліфельд*
1977. Д. І. Бліфельд: Давньоруськи пам'ятки Шестовиці. Київ 1977.
- Генинг–Халиков*
1964. В. Ф. Генинг–А. Х. Халиков: Ранние болгары на Волге. Москва № 1964.
- Гуревич*
1962. Ф. Д. Гуревич: Древности белорусского понемания. Москва–Ленинград 1962.
- Ковалевская*
1979. В. Б. Ковалевская: Поясные наборы Евразии 4–9. вв. САИ Е1–2 (1979)
- Мажитов*
1981. Н. А. Мажитов: Курганы южного Урала 8–13. вв. Москва 1981.
- Могильников–Конилов*
1983. В. А. Могильников–Б. А. Конилов: Могильник потчевашской культуры в среднем Прииртише. СА 1983/2.
- Самойловский*
1970. І. М. Самойловский: Стародавній Коростень. Археологія 23 (1970)
- Станчев*
1960. Ст. Станчев: Материали от дворцовия центр в Плиска. ИАИ 23 (1960)

LYRAFÖRMIGE SCHNALLEN IM KARPATEN-BECKEN

(Auszug)

In den vergangenen Jahren sind in den Blättern der Fachliteratur oft die lyraförmigen Schnallen erwähnt worden ihre Datierung ist häufig in sehr enge Grenzen gezwängt worden. Die vorliegende Arbeit unternimmt es, die im Karpaten-Becken aufzufindenden Exemplare zusammenzufassen und mit Hilfe ausländischer Analogien die Gebrauchsweise der gegenstände und die Zeit ihrer Benutzung einer Prüfung zu unterziehen. Als deren Ergebnis kann folgendes festgestellt werden:

Die lyraförmigen Schnallen sind nicht nur als Gürtelschnallen verwendet worden, sondern auch am Gehängeriemen der Bewaffnung und genauso am Geschirr der Pferde angebracht worden. Am Beispiel von Hódmezővásárhely–Nagysziget ist anzunehmen, daß sie auch beim An- und Abschnallen des Zaumes eine Rolle gespielt haben.

Die landnehmenden Ungarn brachten diesen Schnallentyp mit sich ins Karpaten-Becken und ihr Gebrauch ist hier bis zum Ende des 11. Jahrhunderts nachweisbar. In der Gegend des Altai sind solche Gegenstände schon ab dem Ende des 6. Jahrhunderts zu entdecken, die Vorläufer der Form könnten in den aus den Kurganen dieser Gegend des 7. – 1. Jahrhunderts v. u. Z. bekannten Knochenschnallen, bzw. in den später nach diesem Muster hergestellten Bronzeschnallen vermutet werden.

Aufgrund der Formgebung können mehrere Typen unterschieden werden. Die flachen, mit Kerben verzierten Stücke, deren mittlerer Stab fehlt, kommen am häufigsten in der Gegend des Baltikums und Polens vor, hauptsächlich ab Anfang des 11. Jahrhunderts. Varianten mit kreisrundem Querschnitt, die meistens unverziert sind, sind in großer Zahl in der Steppe, im Karpaten-Becken und auf dem Balkan zu finden.

Es ist nicht wahrscheinlich, daß ein oder zwei Herstellungszentren diesen kleinen Massenartikel von Skandinavien bis zum Balkan, von der Weichsel und der Donau bis nach Mittelasien verbreitet haben. Hauptsächlich der Handel wird in relativ kurzer Zeit diese Artikel in großen Gebieten bekannt und beliebt gemacht haben. Nach kurzer Zeit werden dann die ortsansässigen Völker selbst die Herstellung übernommen haben, dabei haben sie die Form und Verzierung nach ihrem eigenen Geschmack gestaltet.

László Révész